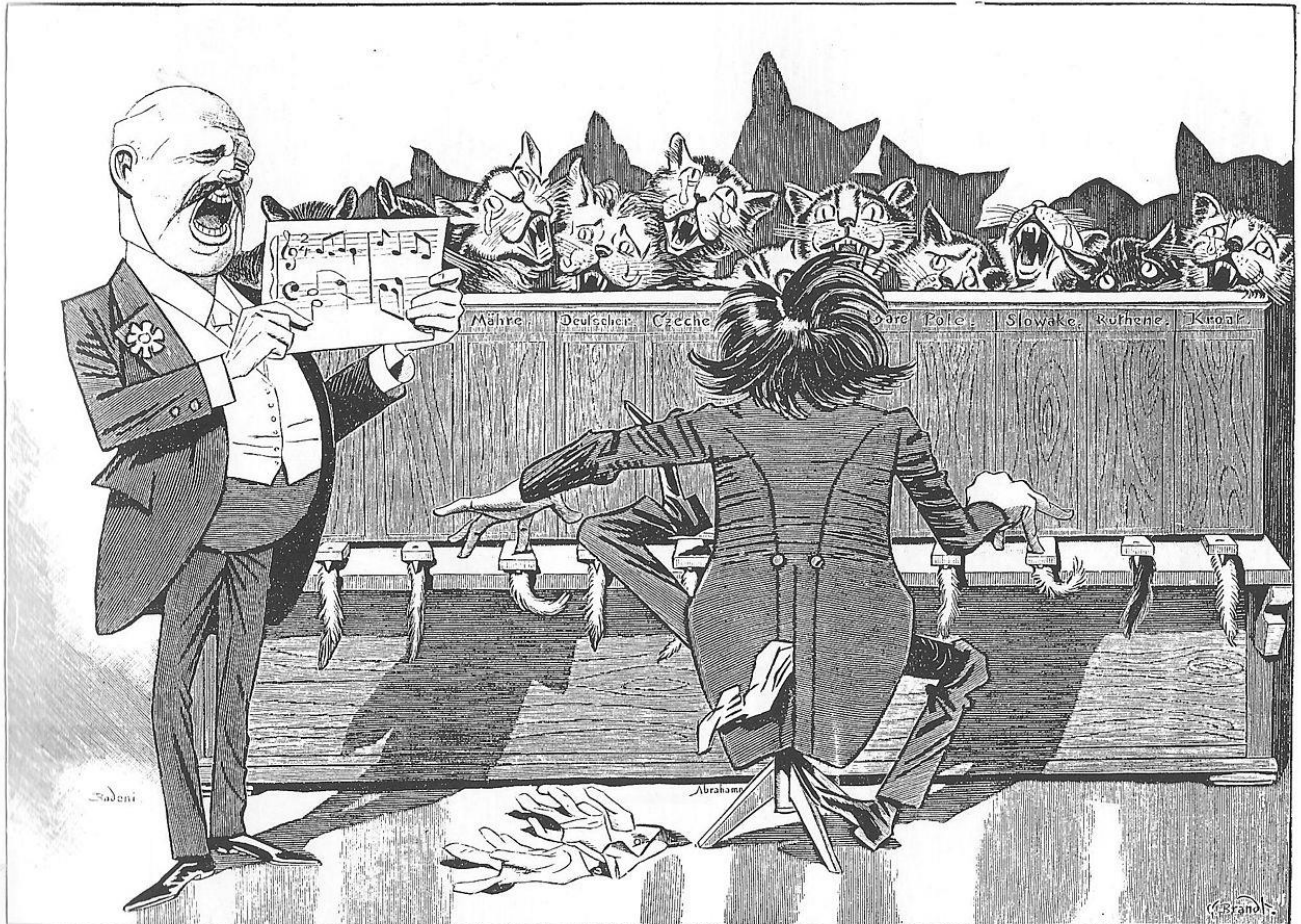

De liberale metamorfose

Het veranderende Duits-liberale discours van *Die Neue Freie Presse*

Aus dem österreichischen Abgeordnetenhaus.

Graf Badeni der „curiose Herr“, läßt die Erfindung des Katzenklaviers wieder aufleben und erzielt damit einen großen Erfolg.

Figuur 1, Gustav Brandt, *Kladderadatsch, I* (14. November 1897), Nr. 46, S. 188; abgedruckt in Peter Becher, Jozo Džambo: *Gleiche Bilder, gleiche Worte. Österreicher und Tschechen in der Karikatur (1848–1948)*. München 1997, S. 147. Opgehaald van: [https://de.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6hmischer_Sprachenkonflikt#/media/Datei:Badenis_Katzenmusik_\(Gustav_Brandt\).jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6hmischer_Sprachenkonflikt#/media/Datei:Badenis_Katzenmusik_(Gustav_Brandt).jpg)

Datum: 6 april 2021

Student: Ruben Vogels

Studentnummer: 6565271

E-mailadres: r.vogels2@students.uu.nl

Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht

Opleiding: Bachelor Geschiedenis

Verdiepingspakket: Politieke strijd in modern Europa

Begeleider: dhr. Bram van den Hoven van Genderen

Woordenaantal: 14.031

Samenvatting

Deze scriptie gaat over het veranderende Duits-liberale discours van *Die Neue Freie Presse* tijdens de nationalistisch-constitutionele crises van Karl Sigmund von Hohenwart en Kasimir Felix Badeni in respectievelijk 1871 en 1897.

Vanaf de jaren 2000 is er een nieuw paradigma tot stand gekomen omtrent nationalisme, massapolitiek, democratisering en de politieke structuur van Oostenrijk-Hongarije. Waar het rijk voorheen werd beschouwd als een archaisch politiek construct dat slechts de belangen van de Duitstalige en Hongaarse bevolking diende en onmogelijk met de “moderniteit van de natiestaat” te verzoenen was, analyseerden historici vanaf de jaren 2000 de mogelijkheden die de diverse bevolkingsgroepen van het rijk hadden om hun eisen binnen het imperiale kader te stellen en de bereidheid van de bureaucratie en de politiek om die te accommoderen. De *nationalisation of politics*, een eigenschap van de politieke cultuur die voorheen als onveranderlijk en desastreus werd gezien, is hierbij als proces gelinkt aan het ontstaan democratisering en compromissen op kleine schaal. Historici onderzoeken de rol van de bureaucratie, conflictbemiddeling en de uitbreiding van democratische invloeden op zowel de bureaucratie als de politiek. Ideologieën als het Duits-liberalisme krijgen hierdoor hernieuwde belangstelling, alsmede hun reactie op dit proces binnen de monarchie. Het Duits-liberalisme had een paradoxale relatie met nationalisme: waar zij aan het begin van de 19^e eeuw hun Duitstalige cultuur duiden als een bundel progressieve en liberale waarden, definieerden zij zich in de loop van de 19^e eeuw onder invloed van de *nationalisation of politics* en het verliezen van macht steeds meer als afgesloten etnische gemeenschap.

Eenzelfde ontwikkeling van de Duits-liberale identiteitspolitiek is af te leiden uit de analyse van *Die Neue Freie Presse* in 1871 en 1897. Deze krant, de invloedrijkste krant van het rijk, opereerde met een buitengewone zelfstandigheid en consistentie, waardoor haar ideologie op lange termijn vergeleken kon worden. De crisis rondom Hohenwart toonde het Duits-liberalisme zoals zij zich aanvankelijk tegenover nationalisme opstelde: in plaats van veel aandacht aan nationalistische conflicten te besteden, zag de krant de crisis als een federalistisch/conservatief-liberale tegenstelling. In 1897 kondigde de krant zelf een etnisch-nationalistische tweestrijd af. De berichtgeving van *Die Neue Freie Presse* in 1871 en 1897 kwam overeen met de ontwikkeling van de publieke politiek en bevestigt de nieuwe politiek-nationalistische theorieën over Oostenrijk-Hongarije en het liberalisme.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
De accommodatiemonarchie	14
<i>Die Neue Freie Presse</i>	21
Bürger van de Gründerzeit: de Duits-liberale partij en haar ideologie.....	26
<i>Verfassungsangst</i>	29
De federalistisch-confessionele bedreiging	30
<i>Kulturkrieg</i>	39
De transformatie van het Duits-liberalisme	41
De <i>Badeni-Unruhen</i>	44
Conclusie	54
Primaire bronnen	58
Secundaire literatuur.....	58

Inleiding

Centraliserend, universalistisch en vooruitstrevend: Duits. Het was oktober 1875. Liberaal journalist en essayist Karl Emil Franzos was vanaf zijn werkplek te Wenen, waar hij schreef voor *Die Neue Freie Presse*, onderweg naar de eerste opening van een keizerlijke universiteit sinds 50 jaar. De liberale regering, het *Bürgerministerium*, wist in recordtijd samen met *König-Kaiser* Franz-Joseph een locatie voor de onderwijsinstelling aan te wijzen: Czernowitz zou de stad zijn waar de *Franz-Joseph Universität* zou verrijzen.¹

Czernowitz. Het was de hoofdstad van de Boekovina, de meest oostelijke provincie van het rijk, en telde nog geen 25000 inwoners.² De provincie was de armste van het rijk. De universiteit moest de meest ongeletterde bevolking van alle rijkdelen gaan voorzien van onderwijs op hoog niveau. De voertaal van deze van bovenaf geplande culturele verheffing? Duits, natuurlijk.³ Franzos, die later bekend zou worden door zijn hooggewaardeerde fictie over de Balkan – ‘Halbasien’ – en diens ontmoetingen met het geciviliseerde Europa, schreef tijdens zijn reis naar de afgelegen provincie over ongerepte wildernis en Aziatische barbarij.⁴ De spoorweg waarover hij zich bewoog tijdens deze culturele ontdekkingsreis naar het verre Czernowitz was nog geen tien jaar eerder opgeleverd. Zijn reis bracht hem via de Tsjechische rijkdelen door Galicië, waar hij getuigde van een ‘eindeloze, gure en desolate woestenijs’, om tenslotte uit te komen bij ‘zijn Czernowitz’.⁵ De Duits-liberale journalist vergaapte zich aan de ‘westerse aard’ van de stad in vergelijking met de rest van de Boekovina en Galicië, de gebieden waar hij was opgegroeid alvorens hij naar het cultureel-politieke centrum van het rijk migreerde.⁶ Dat de universiteit tot stand was gekomen als compromis tussen de Duits-liberale regering en de Poolse aristocratie van Galicië deed Franzos niet.⁷ De realpolitieke achtergrond voor de totstandkoming van de universiteit en de daarmee verbonden ‘westerse’ cultuur kenden bij hem slechts een nationalistische inslag:

¹ P.M. Judson, *The Habsburg empire. A new history* (Cambridge 2016) 321-327.

² Judson, *The Habsburg empire*, 321-327.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem; Franzos' magnum opus was *Aus Halbasien*, waarin de voormalige Galiciër een in onze ogen oriëntalistische opinie ten opzichte van de hedendaagse Balkanlanden vertoonde.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ S. Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918* (Cambridge 2018) 128-160.

*If he wants to know who created this miracle, he should take note of the language spoken by the inhabitants: it is the German language... the German spirit, this best and most powerful magician under the sun, he – and he alone – has set down this blossoming piece of Europe in the middle of this cultural desert of Semi-Asia!*⁸

Het paradoxale verband tussen het in essentie universele liberalisme en het Duitse nationalisme, of een Duitse culturele superioriteitsideologie, doordrenkt Franzos' woorden.⁹ Hij was hierin echter geen uitzondering. Samen met hem geloofden de Duits-liberalen van Oostenrijk-Hongarije in een voorspoedige toekomst voor iedereen die zichzelf daartoe zou zetten.¹⁰ Daardoor zouden zelfs gebieden als de Boekovina bakens van 'westerse cultuur' kunnen worden. De sleutel tot deze liberale zelfontplooiingsprincipes lag echter niet in hun eigen kunnen, maar in de mate van aansluiting bij een superieur geachte Duitse cultuur.¹¹ Liberaal universalisme en Duits-nationalisme waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het liberalisme in Oostenrijk-Hongarije stond in het algemeen niet voor niets onder drie namen bekend: *Verfassungstreu*, liberaal en Duits-liberaal.¹² De termen werden losjes gehanteerd, maar hadden allemaal op dezelfde verzameling van politici en ideologen betrekking, namelijk Duitstalige centralisten die de Duitse cultuur centraal stelden.¹³ Vanaf de jaren 1880 begon de politieke structuur van het rijk snel een nationalistisch karakter te krijgen, een ontwikkeling waarvoor de liberalen niet immuun waren.¹⁴ Potentiële federalisering leidde tot een afname aan politieke invloed voor de Duitstalige achterban van de partij, wat nationalistische tendensen opriep die haaks stonden op de beoogde federalisering.¹⁵ Door meerdere van deze federaliseringspogingen in de 19^e eeuw als uitgangspunt te nemen, kan de mate waarin de Duitstalige bevolking deelde in nationalistisch tendensen naar voren komen, alsmede de ontwikkeling van de Duits-liberale partij en haar paradoxale verhouding tot Duitstalig nationalisme.

⁸ Geciteerd in: Judson, *The Habsburg empire*, 324; Alle Engelstalige quotes van Oostenrijk-Hongaarse actoren in deze scriptie zijn helaas niet in het Duits aangehaald in de overzichtswerken, waardoor ze in het Engels zijn overgenomen.

⁹ P.M. Judson, *Exclusive revolutionaries. Liberal politics, social experience, and national identity in the Austrian empire, 1848-194* (Ann Arbor, vierde druk 1999) 1-11.

¹⁰ Judson, *The Habsburg empire*, 321-327.

¹¹ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 117-128; 267-272; Judson, *The Habsburg empire*, 292-295.

¹² Ibidem.

¹³ Beller, *The Habsburg Monarchy 1815-1918*, 107-127.

¹⁴ Judson, *Exclusive Revolutionaries*, 1-11.

¹⁵ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 169-179; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 193-223.

Nationalisme is echter een controversieel onderwerp binnen de historische gemeenschap. Historici zijn verdeeld in een traditionalistisch en modernistisch kamp, die nationalisme respectievelijk als een uitvinding van de 19^e eeuw of als ouder verschijnsel beschouwen. Eric Hobsbawm is met zijn wereldberoemde *The Invention of Tradition* een traditioneel autoriteit op het gebied van nationalisme als moderne uitvinding.¹⁶ Daartegenover staan modernisten als Hastings, of in mindere mate Benedict Anderson of Azar Gat, die de wortels van de natie verder in het verleden zoeken en de 19^e eeuw hooguit als een ingrijpende transformatie van nationalisme onder invloed van moderniteit beschouwen.¹⁷

Voor de opkomst van politiek nationalisme binnen Oostenrijk-Hongarije is dit debat echter van mindere betekenis. Ondanks het feit dat een Duitse identiteit binnen de monarchie zich al langer ontwikkelde in verhouding tot de andere bevolkingsgroepen van het rijk, zijn de precieze wortels van nationalisme niet van doorslaggevend belang voor de situatie vanaf 1867.¹⁸ De radicalisering van nationalisme binnen het rijk is daarentegen het hoofdonderwerp van zowel deze scriptie als het historiografische debat.¹⁹ In tegenstelling tot wat historici als R.W. Seton-Watson voorheen beweerden, was het rijk geen statisch, onderdrukkend en archaisch construct, dat gedoemd was door nationalistische conflicten uiteengescheurd te worden.²⁰ Een nieuwe generatie van historici als John Deak, Gary B. Cohen en Pieter M. Judson bekeek vanaf de jaren 2000 het rijk en zijn politiek-nationalistische structuur met een andere blik: de monarchie accommodeerde nationalistische belangen op alle overheidsniveaus, creëerde ruimte voor democratische

¹⁶ E.J. Hobsbawm, 'Introduction: inventing traditions', in: E.J. Hobsbawm en T.O.R. Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge 2020, eerste versie 1983) 1-15, aldaar 1-12.

¹⁷ A. Hastings, *The construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism*. (Cambridge 1997) 1-11; A. Gat en A. Yakobson, *Nations. The long history and deep roots of political ethnicity and nationalism* (Cambridge 2013) 244-313; B.R.O'G. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen, vierde druk 2016) 67-113.

¹⁸ R. Okey, 'The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg monarchy, 1867-1914', *The Slavonic and East European Review* 85 (2007) 1, 79-104, aldaar 79-84; Anderson, *Imagined communities*, 70-73; 78-79; 84-86; J. Deak, 'The Great War and the forgotten realm: the Habsburg monarchy and the First World War', *The Journal of Modern History* 86 (2014) 2, 336-380, aldaar 361-380.

¹⁹ Deak, 'The Great War and the forgotten realm', 338-348; G.B. Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy, 1867-1914', *Central European history* 40 (2007) 4, 241-278, aldaar 241-245; 274-278.

²⁰ Deak, 'The Great War and the forgotten realm', 338-348; Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 241-245; 274-278.

invloeden op het bestuur en legde de wettelijke basis voor de vele democratieën die na Trianon en St. Germain zouden ontstaan.²¹

Er is dan ook sprake van een paradigmatische kentering op het gebied van de politieke ideologieën en hun gedachtegoed, alsmede hun relatie met nationalisme, binnen het kader van Oostenrijk-Hongarije: waar het Duits-liberalisme voorheen werd verworpen als een achterhaalde ideologie die niet opgewassen was tegen de ‘onherroepelijke krachten’ van het nationalisme in de 19^e en 20^e eeuw, heeft Judson in 1997 een werk gepubliceerd waarin hij het concept *Duits-liberalisme* als politiek-culturele factor uitzet als een levendige politieke beweging die in wisselwerking met de politiek-structurele verandering van het rijk zelf ook ingrijpend veranderde.²² In zijn theorie spelen zowel de veranderende politiek-structuralistische aard van het rijk, alsmede enkele politieke schokken op korte termijn een grote rol, waardoor hij zich op het modernistisch-traditionalistische middenveld bevindt.²³

De evenknie op bestuurlijk en politiek-cultureel gebied van de Duits-liberalen, de Hongaarse aristocratische liberalen, komen in deze scriptie niet aan bod. Ondanks vergelijkbare ontwikkelingen in het Hongaarse rijkdeel, moest ik ze laten vallen. Ten eerste was de Hongaarse cultuurpolitiek zo onderdrukkend als zij consequent was, waardoor grote constitutionele federaliserende herzieningen uitbleven.²⁴ Hongarije bleef zich zelfs tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog een *natiestaat* noemen, hoewel daar in werkelijkheid geen sprake van was.²⁵ Daarnaast ben ik het Hongaars niet eigen, waardoor een politiek-culturele analyse van de *Magyarisatie*-politiek niet mogelijk is.

Het Duits-liberale discours, dat vanaf 1867 met de totstandkoming van de constitutionele duale monarchie dominant zou blijven tot grofweg de jaren 1880, kwam het sterkst naar voren in de vrije pers.²⁶ Kranten scheppen evenzeer een werkelijkheid voor de lezer als dat zij over de werkelijkheid berichten. Deze geconstrueerde werkelijkheid is over

²¹ Deak, ‘The Great War and the forgotten realm’, 338-348; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 241-245; 274-278.

²² Judson, *Exclusive revolutionaries*, 1-11; 267-271; H. Ritter, ‘Austro-German liberalism and the modern liberal tradition’, *German Studies Review* 7 (1984) 2, 227-248, aldaar 227-233.

²³ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-156; 169-179; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 174-191; 207-222.

²⁴ Judson, *The Habsburg Empire* 303-313; Beller, *The Habsburg Monarchy 1815-1918*, 119-135; R.W. Seton-Watson, ‘The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867’, *the Slavonic and East European review* 19 (1939-1940) 53/54, 123-140, aldaar 130-140.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Beller, *The Habsburg Monarchy 1815-1918*, 87-128.

het algemeen een afspiegeling van de waarden en normen die de redactie en de lezer delen.²⁷ Niet alleen de informatieve vormgeving, het letterlijk structureren, selecteren en plaatsen van informatie, laat deze verbanden zien, maar ook de wereld achter het fysieke object is belangrijk voor het analyseren van het tekstuele eindproduct.²⁸ De Oostenrijk-Hongaarse krantenwereld opereerde binnen de mogelijkheden die de grondwet van 1867 en de daarmee verbonden censuur bood, terwijl de kranten zelf onder leiding stonden van een redactie en vaak in het bezit waren van grote mediamagnaten.²⁹ Al deze factoren hebben en hadden grote invloed op het product dat de lezer in zijn handen hield en zijn daarom van belang.³⁰

Aanvankelijk was het mijn idee om een palet aan Duitstalige kranten te analyseren van allerlei politieke stromingen, van de nauw met de staat verbonden *Wiener Zeitung* tot het federalistisch-conservatieve *Das Vaterland*.³¹ Ze zijn weliswaar allemaal vindbaar op ANNO, de digitale omgeving van de *Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB)*, maar zijn niet gebruiksvriendelijk gedigitaliseerd. Hoewel de kranten volledig ingescand zijn, ontbreekt een concrete zoekfunctie, waardoor de krantenanalyse veel meer steunt op vooraf bekende hoogtepunten van politieke crises dan bij krantenbanken als *Delpher*, die kwantitatieve krantenanalyse faciliteren, het geval zou zijn geweest.³² Dit leidde ertoe dat kwantitatieve methodes afvielen en het onderzoek een meer hermeneutisch karakter kreeg, wat

²⁷ S. Vella, 'Newspapers', in: M. Dobson en B. Ziemann (red.), *Reading primary sources. The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history* (Londen 2009) 192-209, aldaar 192-200; 205.

²⁸ Vella, 'Newspapers', 192-200; 205.

²⁹ F. Fellner, 'Die Zeitung als historische Quelle', in: S.P. Scheichl en W. Duckowitsch (red.), *Zeitungen im Wiener Fin de Siècle. Eine Tagung der Arbeitsgemeinschaft „Wien um 1900“ der Österreichischen Forschungsgemeinschaft* (Wenen 1997) 59-74, aldaar 67-73.

³⁰ Vella, 'Newspapers', 192-200; 205; Fellner, 'Die Zeitung als historische Quelle', 67-73.

³¹ K. Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959, I* (Wenen 1960) 83-218; Voor een beschrijving van alle kranten en het Oostenrijkse perslandschap van 1848 tot 1959, zie het aangehaalde handboek van K. Paupié.

³² Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), 393928-D NEU MAG, Die Neue Freie Presse, 30 januari tot en met 12 februari 1871; 11 september tot en met 17 september 1871; 9 oktober tot en met 18 oktober 1871; 26 oktober tot en met 31 oktober 1871, uitgever: Wien: Neue Freie Presse, 1864-1939 (waarvan online: 1864-1939), <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=1871&zoom=33>, geraadpleegd tussen 20 december 2020 en 20 januari 2021; Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), 393928-D NEU MAG, Die Neue Freie Presse, 28 september 1895 tot en met 6 oktober 1895, uitgever: Wien: Neue Freie Presse, 1864-1939 (waarvan online: 1864-1939), <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=1895&zoom=33>, geraadpleegd tussen 5 januari 2021 en 10 februari 2021; Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), 393928-D NEU MAG, Die Neue Freie Presse, 1 april 1897 tot en met 15 april 1897; 15 november 1897 tot en met 22 november 1897, uitgever: Wien: Neue Freie Presse, 1864-1939 (waarvan online: 1864-1939), <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=1897&zoom=33>, geraadpleegd tussen 5 januari 2021 en 10 februari 2021.

uitmondde in een Duits-liberale discoursanalyse.³³ Daar komt nog bij dat alle Duitstalige kranten tot in de 20^e eeuw werden gedrukt in een typografisch alfabet dat deze dagen langzaam leest, vaak niet duidelijk is door gebrekkige scans en waarvoor enige gewenning nodig is: de zogeheten *Fraktur*.³⁴ Om deze redenen was het onmogelijk een omvangrijke krantenanalyse uit te voeren van het gehele politieke spectrum. Hierdoor kon de focus van deze scriptie echter verschuiven naar de analyse van het dominante liberale discours, de liberale nationaliteitsparadox en de krant die binnen dit liberale discours de grootste rol speelde: *Die Neue Freie Presse*.

De krant was een consistent vertegenwoordiger van het Duits-liberalisme en diens verbanden met radicaliserende nationalisme in de loop van de 19^e eeuw.³⁵ Daarbij was het dagblad, dat naar eigen woorden de visies van ‘de gematigde liberaal’ naar voren bracht, de grootste krant van het rijk.³⁶ Samen met voorganger en latere concurrent *Die Presse* domineerde de krant niet alleen het liberale perslandschap van Wenen, maar stak het ook met kop en schouders boven de rest van de kranten in het keizerrijk uit.³⁷ De krant was de meest prestigieuze vertegenwoordiger van de Duits-liberale ideologie in het rijk en genoot zelfs internationale erkenning.³⁸ Bovendien is de krant uitvoerig beschreven in het werk van Kurt Paupié, de aartsvader van de Oostenrijkse persgeschiedenis, maar is ze ook het onderwerp van Adam Wandruszka’s *Geschichte einer Zeitung*, terwijl over andere kranten aanzienlijk minder informatie te vinden is en Oostenrijk-Hongaarse persgeschiedenis als vakgebied nog niet afdoende is onderzocht en pas recent weer in belangstelling staat binnen de Oostenrijkse historische gemeenschap.³⁹ Als zelfverklaarde spreekbuis van de liberale

³³ J. van Eijnatten, ‘After identity: mentalities, European asymmetries and the digital turn’, in: T. Hauswedell, A. Körner en U. Tiedau (red.), *Re-mapping centre and periphery. Asymmetrical encounters in European and global contexts* (Londen 2019), 44-60, aldaar 47-51; 58-59; J. van Eijnatten, ‘On principles and values: mining for conservative rhetoric in the *London Times*, 1785-2010’, in: S. Cayley (red.), *Digital scholarship, digital classrooms: new international perspectives in research and teaching* (Londen 2019) 1-26, aldaar 1-7; 23-24; Van Eijnatten toont de mogelijkheden die kwantitatieve analyse de discoursanalyse biedt. In dit geval was zo’n aanpak echter onmogelijk.

³⁴ W. Beinert, ‘Fraktur’ (versie 1 augustus 2019), <https://www.typolexikon.de/fraktur-schrift/> (20 januari 2021).

³⁵ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 144-150.

³⁶ A. Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung. Das Schicksal der „Presse“ und der „Neuen freien Presse“ von 1848 zur Zweiten Republik* (Wenen 1958) 64-92; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 144-150.

³⁷ *Ibidem*; Hierbij moet gezegd worden dat de invloed van de liberale pers afnam aan het einde van de 19e eeuw.

³⁸ Okey, ‘The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg monarchy’, 79-84; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-92.

³⁹ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 144-150; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-137; Okey, ‘The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg monarchy’, 79-88;

partij, met verkoopcijfers om die claim te bevestigen en de beschikbaarheid van secundaire literatuur om de krant mee te belichten, is ze uitermate geschikt om het liberale discours mee te onderzoeken, des te meer omdat ze zich door die gematigde claim op afstand hield van de opkomende radicale nationalistes, die niet 'echt' tot de Duits-liberale partij werden gerekend.⁴⁰

Deze scriptie zal zich dan ook toeleggen op de analyse van het liberale discours van *Die Neue Freie Presse* tijdens twee periodes waarin het politieke overwicht van de Duitstalige bevolking werd uitgedaagd: de Tsjechische *Ausgleich* van minister-president en minister van binnenlandse zaken Karl Sigmund von Hohenwart in 1871 en de politieke crisis rondom de taaldecreten die minister-president Kasimir Felix Badeni in 1897 voor de Tsjechische rijkdelen uitvaardigde.⁴¹

Nadat de relatie tussen Hongarije en Oostenrijk was herzien in de *Ausgleich* van 1867, waardoor Hongarije op intern gebied vergaande autonomie verwierf en slechts een buitenlandbeleid, leger en monarch deelde met het Oostenrijkse rijkdeel, leek een soortgelijke oplossing met Tsjechië voor federalisten en Tsjechische nationalistes binnen handbereik.⁴² Hoewel de liberalen een meerderheid genoten, stelde keizer Franz-Joseph, die persoonlijk betrokken was bij de hervormingspoging, twee conservatieve kabinetten aan om de relatie tussen Tsjechië, Oostenrijk en Hongarije te herzien.⁴³ Hohenwart moest net als zijn voorganger de Tsjechen vergaande autonomie verstrekken en hen daarmee overhalen zich bij het imperiale parlement voor de Oostenrijkse rijkshelft, de *Reichsrat*, aan te sluiten.⁴⁴

101-104; S.P. Scheichl en W. Duckowitsch, 'Einleitung', in: S.P. Scheichl en W. Duckowitsch (red.), *Zeitungen im Wiener Fin de Siècle. Eine Tagung der Arbeitsgemeinschaft „Wien um 1900“ der Österreichischen Forschungsgemeinschaft* (Wenen 1997) 11-21, aldaar 16-21.

⁴⁰ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 223-267.

⁴¹ P. Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes* 35 (1993) 1/2, 103-120, aldaar 110-120; Judson, *The Habsburg empire*, 312-316; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141; 185-192; B. Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897: ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer, I*, (Graz 1960) 207-237; E-C. Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle von 1871. Ein Beitrag zum Problem des Trialismus im Habsburgerreich* (Breslau 1941) 26-28; 54-73.

⁴² Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141; Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle von 1871*, 1-5; 10-16; J. Kren, '1867-1871: Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich', in: D. Brandes, D. Kovác en J. Pesek (red.), *Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848-1989* (Essen 2007) 85-111, aldaar 94-101.

⁴³ M. Vocolka en K. Vocolka, *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn 1830-1916. Eine Biographie* (München 2015) 219-225.

⁴⁴ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141; Kren, 1867-1871: 'Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich', 94-101.

Achter gesloten deuren werkten Tsjechische afgevaardigden en leden van de regering aan een regeling die uiteindelijk uitmondde in de *Fundamentalartikel*, die aan alle eerder genoemde eisen voldeed.⁴⁵ Om deze grootschalige herziening van de structuur van het rijk echter door te voeren, was een tweederdemeerderheid in het parlement nodig, alsmede een goedkeuring vanuit Hongarije. Uiteindelijk weigerden zowel de liberalen als de Hongaarse regering hun steun aan het plan te verlenen, waardoor Hohenwart zijn ontslag aanbood en de liberalen de macht weer overnamen.⁴⁶ Grootschalige pogingen tot constitutionele herziening stopten na de dubbele misser van Tsjechisch zelfbestuur, hoewel compromissen achter gesloten deuren alsnog werden gesloten.⁴⁷

Aan het einde van de 19^e eeuw zette Franz-Joseph zijn zinnen op een ander conservatief kabinet.⁴⁸ Nadat in 1895 een kabinet was gevallen over de voertaal van een gymnasium in Sloveense Cilli/Celje, was het aan Badeni om enkele lopende zaken aan te pakken.⁴⁹ De belangrijkste opdracht die hij van de keizer verkreeg, was de regulering van Oostenrijk-Hongaarse relaties. De tienjaarlijkse heronderhandelingen van de *Ausgleich* moesten in het voordeel van Oostenrijk uitvallen. Daarnaast wilde Franz-Joseph dat het kiesrecht werd verruimd, het liefst in het voordeel van de conservatieven.⁵⁰ Nadat Badeni in 1896 een nieuw kiesstelsel in praktijk had gebracht, boog hij zich over de naderende gesprekken met Hongarije in 1897. Om zijn positie te versterken binnen het parlement vaardigde hij op 4 april een taaldecreet uit voor Bohemen, terwijl op 5 april onverwachts een door hem ongewenste rechts-conservatieve coalitie tot stand kwam.⁵¹ De *Sprachenverordnungen* waren een zware klap voor de Duits-liberale en -nationale partijen. Daarnaast voelden de liberale oppositiepartijen zich gepasseerd tijdens de coalitievorming

⁴⁵ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141; Kren, 1867-1871: 'Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich', 94-101.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ J. Deak, *Forging a multinational state. State making in imperial Austria from the Enlightenment to the First World War* (Stanford 2015) 226-260; Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 104-110; Met name de Poolse aristocratie van Galicië verkreeg een groot compromis: zij hadden in essentie de vrije hand in de provincie, wat leidde tot gebrekkige verkiezingen, ingeperkt kiesrecht, inperking van burgerrechten en de onderdrukking van met name de armere Rutheense boerenbevolking.

⁴⁸ Vocolka en Vocolka, *Franz Joseph I*, 320-324.

⁴⁹ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 186-187; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, I*, 107-128.

⁵⁰ Vocolka en Vocolka, *Franz Joseph I*, 320-324; Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 104-120.

⁵¹ Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 108-112; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, I*, 217-225; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191.

en konden ze zich niet te vinden in de conservatieve aard van het nieuwe kabinet.⁵² Demonstraties, nationalistische rellen en een golf van officieel protest vanuit alle Duitstalige gebieden zetten de nationalistische verhoudingen binnen het rijk opscherp.⁵³ Duits-nationalistische afgevaardigden obstrueerden systematisch de zittingen van de *Reichsrath*, tot de regering op 25 november een noodwet aannam die leidde tot de arrestatie van oppositieleden in het parlement.⁵⁴ Nationalistische onrust barstte daarop uit zijn voegen, waarna ook dit kabinet aftrad.

Het doel van deze scriptie is het analyseren van de veranderende Duits-liberale visie op nationalisme in de verslaggeving van *Die Neue Freie Presse* tijdens de crises van Hohenwart en Badeni. Hierbij is het belangrijk de Duits-liberale boodschap van de krant te linken aan de nieuwste theorieën op het gebied van politiek nationalisme in en de politieke structuur van Oostenrijk-Hongarije, de ontwikkeling van de Duits-liberale beweging en de Weense krantenwereld van het einde van de 19^e eeuw, teneinde deze verandering te verklaren.

Om een accuraat beeld te krijgen van Duitstalig nationalisme in de pers, zijn data die een directe uitdaging vormen voor de politieke superioriteit van de Duitstalige bevolking belangrijk. Daarnaast zijn “heftige data” cruciaal om goed van het primaire bronmateriaal gebruik te kunnen maken. Dit zijn data waarop conservatieve ministers aantraden, federatieve wetten uitgevaardigd werden, de oppositie zich geprovoceerd voelde en kabinetten opstapten. Het aantreden van beide regeringen is bovendien een mooie gelegenheid om een ‘politiek-culturele nulmeting’ uit te voeren, waarmee latere berichtgeving kan worden vergeleken. Deze aanpak leidt tot de volgende data.

30 januari tot en met 12 februari zullen centraal staan voor de aanstelling van de regering-Hohenwart (7 februari).⁵⁵ De week van 12 september 1871 stond in het teken van de officiële keizerlijke opdracht tot het herzien van Oostenrijks-Tsjechische relaties op constitutioneel niveau, terwijl de *Fundamentalartikel* zelf op 10 oktober werden

⁵² Ibidem.

⁵³ Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 108-112; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, I, 217-225; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191.

⁵⁴ Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, II, 189-203.

⁵⁵ Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle*, 10-16; Het doel was aanvankelijk één tot twee weken om de geselecteerde data van betekenis heen te werken. In de loop van de bronanalyse bleek deze methode echter onhoudbaar, waardoor ik gedwongen was mezelf vooral op de data en de dagen daar direct voor of nabij te concentreren.

uitgevaardigd en het kabinet als gevolg van de politieke ophef over deze herziening tussen 27 en 30 oktober aftrad.⁵⁶

Badeni's aantreden (30 september 1895) is tussen 28 september en 6 oktober 1895 te peilen.⁵⁷ Zijn *Sprachenverordnungen* verschenen op 5 april, terwijl op 4 april een conservatieve coalitie buiten zijn wil om vormde, beide ontwikkelingen zijn tussen 1 en 15 april 1897 goed te interpreteren.⁵⁸ Badeni's aftreden is echter verreweg het belangrijkste: tussen 25 en 30 november vonden in alle Duitse rijkdelen massale rellen plaats vanwege zijn taaldecreten en de parlementaire machinaties die ervoor moesten zorgen dat de *Reichsrath* de plannen kon aannemen, dit na maanden van obstructie door Duitstalige parlementsleden. Geruchten over zijn aftreden en het einde van de crisis ontstonden vanaf 28 november.⁵⁹

De scriptie zal beginnen met een introducerend hoofdstuk waarin de politieke-culturele structuur van de monarchie en het historiografische debat uiteengezet zal worden. Vervolgens komt *Die Neue Freie Presse* aan bod: de invloed van de organisatie achter het fysieke object zelf en de ontwikkeling van het Oostenrijkse perswezen sinds 1867 tonen ons immers de context waarbinnen de krant opereerde. Vervolgens komen de Duits-liberalen als theoretische achtergrond voor de krantenanalyse aan bod: hun ideologie, partij en houding ten opzichte van nationalisme van 1867 tot 1871. Hoofdstuk drie staat in het teken van de directe reportage van de gebeurtenissen in 1871. De aanstelling van Bedeni en de *Badeni-Unruhen* komen gescheiden aan bod: zijn aantreden vond plaats in 1895, terwijl de onrusten pas in 1897 plaatsvonden. Omdat zijn aanstelling een 'nulmeting' is, komt de liberalistisch-nationalistische these van Judson in een thematisch hoofdstuk tussen de bronanalyse aan bod, waarna de *Badeni-Unruhen* als laatste aan bod komen.

⁵⁶ Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle*, 42-70.

⁵⁷ Sutter, *Die Badenschen Sprachenverordnungen von 1897, I*, 128-132.

⁵⁸ Sutter, *Die Badenschen Sprachenverordnungen von 1897, II*, 199-234.

⁵⁹ Ibidem.

De accommodatiemonarchie

Oostenrijk-Hongarije was een opvallende politieke eenheid. Het rijk was namelijk een federale staat: van 1867 tot en met 1918 was het land in twee bestuurlijke eenheden opgedeeld: *Cisleithanië* en *Transleithanië* (in de volksmond Oostenrijk en Hongarije).⁶⁰ Beide rijkdelen genoten vergaande autonomie, maar deelden enkele overkoepelende politieke organen, alsmede een staatshoofd: koning-keizer Franz-Joseph.⁶¹ Hij was voor veel van zijn rijksgenoten bijna 70 jaar lang een uniek symbool van stabiliteit tolerantie, waarna zijn achterneef Karel I onvoorbereid zijn zware taak moest overnemen.⁶² De Duitstalige Oostenrijkers en de Hongaren vormden in beide rijkdelen de heersende klasse, hoewel er naast hen nog ruim tien andere bevolkingsgroepen in de multinationale staat woonden. Omgaan met deze culturele diversiteit en de politieke eisen die daaruit voortkwamen vormde dan ook de grootste uitdaging voor het rijk.⁶³ Tot de jaren 2000 waren historici van mening dat het rijk een 'prison of peoples' was: een staat waarin de Duitstalige en Hongaarse bestuurdersklasse alle andere nationaliteiten van hun zelfbeschikkingsrecht zouden beroven, waardoor de staat gedoemd was te mislukken.⁶⁴ Sindsdien is er een nieuw nationalistisch-politiek paradigma tot stand gekomen, waarmee een nieuwe generatie van historici zowel de radicalisering van nationalisme als het voortbestaan van het imperium beter kan verklaren.⁶⁵

Het oude paradigma leunt vooral op het uitblijven van een grondwet die lijkt op West-Europese grondwetten en een daarmee verbonden 'democratische cultuur' die de

⁶⁰ L.C. Tihany, 'The Austro-Hungarian compromise. 1867-1918: a half century of diagnosis; fifty years of post-mortem', *Central European History* 2 (1969) 2, 114-138, aldaar 114-116; A.R. Gray, 'Austro-Hungarian politics', *The Sewanee Review* 14 (1906) 2, 196-212, aldaar 196-202; M. Cronin, 'The Austro-Hungarian constitution', *Studies: An Irish Quarterly Review* 6 (1917) 21, 35-47, aldaar 36-38; Seton-Watson, 'The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867', 130-138.

⁶¹ Tihany, 'The Austro-Hungarian compromise', 114-116; Gray, 'Austro-Hungarian politics', 196-202; Cronin, 'The Austro-Hungarian constitution', 36-38; Seton-Watson, 'The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867', 130-138.

⁶² Judson, *The Habsburg empire*, 417; Cronin, 'The Austro-Hungarian constitution', 36-37.

⁶³ Deak, 'The Great War and the forgotten realm', 336-348; Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 241-245; 274-278.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Deak, 'The Great War and the forgotten realm', 357-380; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 15-23; A. Sked, 'Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire', *Transactions of the Royal Historical Society* 31 (1981), 175-193, aldaar 175-177; 189-193; J.W. Boyer, 'The end of an old regime: visions of political reform in late imperial Austria', *The Journal of Modern History* 58 (1986) 1, 159-193, aldaar 159-165; 189-193; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260; Judson, *The Habsburg empire*, 1-15; Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 241-245; 274-278.

nationaliteiten van het rijk de ruimte zou geven die ze “verdienden”.⁶⁶ 1848 zou dan ook het startpunt zijn van constitutionele scheefgroei. Terwijl de regeringen van Frankrijk, Groot-Brittannië en andere Noord- en West-Europese landen inspeelden op liberale eisen of omvergeworpen werden door liberale opstandelingen, wist Oostenrijk onder Franz-Joseph al snel met hulp van Rusland elke vorm van liberale en nationalistische oppositie de kop in te drukken.⁶⁷ De liberalen werden uit de Weense straten verdreven; de Hongaarse opstand eindigde in een bloedbad en generaal Radetzky onderwierp het opstandige Noord-Italië opnieuw voor de Habsburgers.⁶⁸ Franz-Joseph verving zijn aan epilepsie lijdende oom, waarna hij met harde hand vanuit Wenen regeerde: dit was het hoogtepunt van het neo-absolutisme.⁶⁹ De politieke situatie was echter gespannen: economische groei wakkerde de liberale oppositie aan, terwijl direct bestuur vanuit Wenen de Hongaren tot verzet aanzette.⁷⁰ Het leger, in die tijd nog het grootste van Europa, was niets meer dan een verlenging van de politiemacht.⁷¹ Mobilisatie en oorlog trokken het leger uit zijn controlerende functie, terwijl overheidstekorten en verplichtingen aan de liberale bankensector de politieke verhoudingen op scherp zetten.⁷²

De oorlogen van 1861 en 1866 vielen derhalve samen met de constitutionele herzieningen die de duale monarchie tot stand brachten.⁷³ Nadat het rijk had verloren van Frankrijk en Sardinië-Piëmont, moest de keizer in 1861 onder grote druk van de liberale bankensector een grondwet accepteren.⁷⁴ Dit *Octoberdiplom* kwam echter niet overeen met

⁶⁶ Deak, ‘The Great War and the forgotten realm’, 357-380; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 15-23; Sked, ‘Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire’, 175-177; 189-193; Boyer, ‘The end of an old regime’, 159-165; 189-193; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260; Judson, *The Habsburg empire*, 1-15; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 241-245; 274-278.

⁶⁷ Judson, *The Habsburg empire*, 215-217; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 67-91.

⁶⁸ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 91-107; Judson, *The Habsburg empire*, 218-268.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem; Typerend voor het neo-absolutisme was dat de keizer samen met zijn kabinet weliswaar niet democratisch verkozen was, maar een culturele, sociale en economische politiek voerde die ten eerste overeenkwam met de wensen van de *Verfassungspartei*. Zijn trouwste adviseurs en minister-presidenten, Bach en Schmerling, waren zelfs liberalen. De Hongaarse landen werden tijdens dit tijdperk door Duitstalige bureaucraten bestuurd, die ook wel *Bachmänner* werden genoemd. Deze centralisatie vanuit Wenen, gekoppeld aan Duitstalig bestuur, beviel de Hongaren niet, die in 1848 tijdelijk zelfstandig waren geweest.

⁷¹ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 100-127; Judson, *The Habsburg empire*, 259-268; Het leger was weliswaar groot, maar slecht georganiseerd. Mobilisatie drukte op de staatsfinanciën, leidde tot verzet onder de overwegend liberale belastingbetalers en onttrok troepen aan de ordehandhaving.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem; Families als de *Rothschilds* maakten hun wensen duidelijk met de uitspraak: ‘no constitution, no money’. Geciteerd in: Judson, *The Habsburg empire*, 220.

de eisen van de Hongaarse nationalisten, alsmede de Duitstalige liberalen.⁷⁵ De nederlaag die het rijk in 1866 bij Königgrätz tegen Pruisen leed was dan ook het moment waar deze groeperingen op wachtten. Het Oostenrijkse leger was van de kaart geveegd; het rijk ging diep de rode cijfers in; raakte internationaal geïsoleerd en werd uit de Duitse Bond gezet, tot grote ergernis van de Duitstalige bevolking.⁷⁶ Waar Hongarije in 1861 nog voorzichtig autonomie verzocht binnen het imperium, zou het in 1866 niet schrikken volledige onafhankelijkheid op te eisen. De Duitstalige liberalen gingen aarzelend akkoord met de dualistische regeling die voort zou komen uit de eisen van de Hongaarse nationalisten: niet de centralistische politiek van het neo-absolutisme, maar de onconstitutionele aard van die centrale overheid was het speerpunt van hun kritiek.⁷⁷ De keizer en zijn entourage stelden buitenlandbeleid in 1867 boven interne aangelegenheden: de internationale positie van het rijk moest hersteld worden, waarbij de interne kosten voor de monarchie zo laag mogelijk moesten zijn. De *Ausgleich* nam daarom de vorm van een duale regeling aan waarbij twee gecentraliseerde rijksdelen tot stand kwamen en de macht vooral bij de Duitstalige en Hongaarse adel en gegoede burgerij kwam te liggen.⁷⁸ In essentie was de *Ausgleich* de best mogelijke situatie voor alle drie betrokken groeperingen: de *Verfassungspartei* kreeg een constitutie die de vermogende Duitstalige bevolking bevoordeelde; de keizer kreeg zijn stabiele internationale positie en de Hongaren verkregen hun felbegeerde autonomie op het gebied van binnenlandse zaken.⁷⁹ De specificaties van dit compromis hadden echter grote invloed op de toekomst van de andere volkeren van het rijk.⁸⁰

De *Ausgleich* omvatte twee bundels aan afspraken die de relaties tussen de rijksdelen reguleerden. De positie van de koning-keizer en diens bureaucratie omvatte de eerste set

⁷⁵ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 100-127; Judson, *The Habsburg empire*, 259-268; In 1848 werd in Wenen de eerste grondwet van het rijk met goedkeuring van Ferdinand I uitgevaardigd door revolutionaire liberalen, maar na de reactionaire overwinning van de Oostenrijks-Russische strijdkrachten werd deze weer teruggedraaid en werd Franz-Joseph als keizer geïnstalleerd.

⁷⁶ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 109-121; Judson, *Exclusive revolutionaries* 100-108; De *Deutsche Bund*, ook wel de Duitse confederatie, was na 1815 opgericht als opvolger van het Heilige Roomse Rijk. Oostenrijk en Pruisen vochten om dominantie binnen deze nieuwe Duitstalige politieke organisatie, waarbij Oostenrijk in 1866 het onderspit dolf en uit de Bond werd gezet. Dit leidde slechts vier jaar later tot de vorming van een zogeheten *Kleindeutschland*, een Duitse natiestaat waarin de Duitstalige onderdanen van Oostenrijk-Hongarije geen plek zouden krijgen.

⁷⁷ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 100-127; Judson, *The Habsburg empire*, 259-268; Gray, 'Austro-Hungarian politics', 200; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 105-115.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Seton-Watson, 'The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867', 128-138; Cronin, 'The Austro-Hungarian constitution', 36-37; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 119-127.

⁸⁰ Ibidem.

aan afspraken, terwijl de economische verhoudingen en afdracht van belastingen de tweede en meer omstreden set aan afspraken omhelsden.⁸¹ De gelijktijdig voor *Cisleithanië* ingevoerde *Dezemberverfassung* kwam deels tot stand als gevolg van de onderhandelingen: de liberale Hongaarse afgevaardigden zagen een minder absolutistisch Oostenrijk als voorwaarde voor de geldigheid van de afspraken.⁸²

Historici als Seton-Watson benadrukten in hun analyse van het rijk vooral de ‘onderdrukkende’ aard van het rijk, waarbij de *Ausgleich* als een voortdurende bevestiging en verdediging van Duits-Hongaarse dominantie wordt weergegeven.⁸³ Hierin zagen zij zich gesterkt door de inhoud en uitvoering van de *Ausgleich* op wettelijk niveau. De keizer had namelijk veel macht in het rijk, de *Reichsrath* werd gedomineerd door Duitstalige partijen en de Hongaarse liberalen hielden elke verandering van de regeling tegen.⁸⁴

De *Reichsrath* kon moties van wantrouwen indienen, maar dit leidde niet automatisch tot ontslag. Het parlementaire orgaan controleerde theoretisch gezien de regering, maar keizerlijke steun was doorslaggevend voor kabinetten.⁸⁵ De keizer selecteerde zelf wie hij op topposities wilde hebben, had de macht hen aan te stellen en de macht kabinetten te ontslaan – of hun ontslag te weigeren. Daarnaast behield de keizer controle over ‘zijn’ bureaucratie, die gestaag groeide en steeds meer taken op zich nam gedurende de 19^e eeuw.⁸⁶ De oude generatie historici noemden deze fase van de monarchie ook wel ‘bureaucratisch absolutisme’, wat een kafkaëske controle van de bureaucratie zonder invloed van de bevolking suggereerde.⁸⁷ De vorst hield bovendien controle over het buitenlandbeleid en bleef opperbevelhebber van het leger, waarvoor door beide rijkdelen rekruten werden geleverd.⁸⁸ De keizer stond dus aan het hoofd van alle gezamenlijke taken van de monarchie: Hongarije en Oostenrijk hadden een gezamenlijk leger, een gezamenlijk budget vóór dat leger en deelden een buitenlandbeleid.

⁸¹ Seton-Watson, ‘The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867’, 128-138; Cronin, ‘The Austro-Hungarian constitution’, 36-37; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 119-127; De politieke indeling van het rijk bleef hetzelfde, maar de economische verhoudingen moesten elk decennium opnieuw onderhandeld worden.

⁸² Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 119-127.

⁸³ Seton-Watson, ‘The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867’, 128-138; Cronin, ‘The Austro-Hungarian constitution’, 42-47.

⁸⁴ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 107-135.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Deak, *Forging a multinational state*, 175-179. Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy, 1867-1914’, 264-278.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Cronin, ‘The Austro-Hungarian constitution’, 43-47; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 119-135; Gray, ‘Austro-Hungarian politics’, 200-202; Seton-Watson, ‘The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867’, 128-138.

Over de verdeling van de kosten van de ministeries die hiervoor verantwoordelijk waren (de *Quota*), moest elk decennium onderhandeld worden, waarbij Hongarije vrij eenvoudig een onevenredige invloed in verhouding tot haar afgedragen belastingen kon verwerven.⁸⁹ Deze tienjaarlijkse *Ausgleichsverhandlungen* oefenden daarentegen een enorme druk uit op het Oostenrijkse politieke systeem: de Hongaren wisten door het vasthouden van hun censuskiesrecht consistent liberaal-nationalistische eenheid te tonen tegenover de plannen van de meer verdeelde afgevaardigden van het *Cisleithanische* rijkdeel.⁹⁰ Elke verandering van de relaties tussen de Duitstalige Oostenrijkers en de andere nationaliteiten van het rijk kon opgevat worden als een afwijking van de duale regeling. Een afwijking die Hongarije niet zou tolereren. Het vormen van een coalitie om de *Ausgleichsverhandlungen* in te gaan, gekoppeld aan de eisen van de Hongaarse afgevaardigden, bracht de keizer en zijn kabinet elk decennium kopzorgen.

Daarnaast zag de oude generatie historici deze *Ausgleich* vaak als een statisch etnisch compromis: de Duitstalige Oostenrijkers behielden controle over *Cisleithanië*, terwijl de Hongaren de vrije hand kregen in *Transleithanië*. Tot de jaren 90 van de 20^e eeuw gold de volgende uitspraak van de Hongaarse liberaal Andr ssy, betrokken bij de totstandkoming van de duale regeling, als typerend voor de constitutionele situatie waarin het rijk vanaf 1867 verkeerde: 'You look after your Slavs and we'll look after ours'.⁹¹ Dit paradigma zag echter vooral de mislukte grootscheepse hervormingen van de jaren kort op 1867, alsmede de grootschalige obstructies en protesten van nationalistische groeperingen in de jaren 1890 en 1900: historici keken niet naar de bemiddelende rol van de bureaucratie en de bereidheid tot compromis binnen het imperiale kader die zowel de overheid als de nationalistische groeperingen juist kenmerkte.⁹² De monarchie was in werkelijkheid complexer en functioneler dan historici voorheen dachten.

⁸⁹ Cronin, 'The Austro-Hungarian constitution', 39-43; Seton-Watson, 'The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867', 128-138.

⁹⁰ Tihany, 'The Austro-Hungarian compromise', 123-130; Seton-Watson, 'The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867', 131-136; Gray, 'Austro-Hungarian politics', 201-202; Cronin, 'The Austro-Hungarian constitution 38-44'; De twee rijkdelen onderhandelden overigens nooit gezamenlijk: de twee delegatievergaderingen mochten slechts schriftelijk overleggen en kwamen alleen fysiek samen om te stemmen over de voorwaarden voor het voortzetten van de *Ausgleich*. Deze regeling kwam op aandringen van Hongarije tot stand, die na het neo-absolutisme van de jaren 1850 nooit meer een parlement op rijksniveau wilde delen met de Oostenrijkse rijkshelft.

⁹¹ Geciteerd in: Sked, 'Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire', 180.

⁹² Deak, 'The Great War and the forgotten realm', 357-380; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 15-23; Sked, 'Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire', 175-177; 189-193; Boyer, 'The end of an old regime', 159-165; 189-193; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214;

Revisionistische historici als Judson en Deak leggen dan ook meer aandacht bij de verschillende actoren die binnen dit op het eerste gezicht rigide systeem konden functioneren: de bureaucratie, de keizer en in mindere mate het parlement.⁹³ Er waren weinig constitutionele wegen voor andere bevolkingsgroepen om de structuur van het rijk te veranderen, maar dit weerhield nationalistische groeperingen in samenwerking met de bureaucratie, de politiek en het hof er niet van om de verhoudingen binnen *Cisleithanië* grondig om te vormen.⁹⁴ De *Ausgleich* vormde het startpunt voor nationalistische politiek op een lager niveau. Tsjechen, Roemenen, Polen, Slovenen en Kroaten wisten voornamelijk door onderhandelingen achter gesloten deuren met een bureaucratie die historici voorheen als absolutistisch en afstandelijk beschouwden een positie binnen het systeem creëren waarmee die zowel zij als de staat konden accepteren.⁹⁵

Hoewel Hongarije minder ruimte aan haar minderheden bood, stond *Cisleithanië* de opkomst van dergelijke politieke bewegingen toe.⁹⁶ De onderhandelingsbereidheid van de monarchie toont aan dat het rijk in 1867 nog niet “ten dode opgeschreven was”.⁹⁷ Achter gesloten deuren kwamen compromissen tot stand die ook de Hongaarse tegenstand wisten te omzeilen, wat resulteerde in taalwetten, schoolregelingen en vergaande autonomie voor zowel de Galicische als de Tsjechische kroonlanden in de loop van de 19^e eeuw.⁹⁸ Tegelijkertijd werd de bureaucratie vatbaar voor nationale invloeden van de diverse bevolkingsgroepen.⁹⁹ De kieswetten die de hoogopgeleide en gegoede Duitstalige bevolking voorheen door middel van *gerrymandering* en censuskiesrecht aan de macht hadden geholpen verdwenen in de loop van de 19^e eeuw. Hoewel het rijk op het eerste gezicht leek op een vastgeroest politiek systeem dat de Duitstalige en Hongaarse bevolking bevoordeelde, wist het rijk op lange termijn niet alleen de wensen van zijn bevolking binnen

217-260; Judson, *The Habsburg empire*, 1-15; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 241-245; 274-278.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Deak, ‘The Great War and the forgotten realm’, 357-380; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 15-23; Sked, ‘Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire’, 175-177; 189-193; Boyer, ‘The end of an old regime’, 159-165; 189-193; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260; Judson, *The Habsburg empire*, 1-15; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 241-245; 274-278.

⁹⁶ Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 264-278.

⁹⁷ Deak, ‘The Great War and the forgotten realm’, 338-348.

⁹⁸ Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 264-278.

⁹⁹ Ibidem.

een imperiaal kader te vervullen, maar zich ook open te stellen voor democratische invloeden.¹⁰⁰ Hohenwart, die nog geen vier jaar na 1867 eenzelfde rol voor Tsjechië als Hongarije voor ogen had, is slechts één voorbeeld van een aanpassingsproces dat de hele eeuw duurde. Badeni's positie binnen systeem zal later aan bod komen.

¹⁰⁰ Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 264-278.

Die Neue Freie Presse

Om de liberaal-nationalistische boodschap van *Die Neue Freie Presse* in beeld te krijgen, is een introductie van het Weense krantenwezen en de institutionele achtergrond van de krant zelf noodzakelijk. De uiting van het Duits-liberale gedachtegoed ten opzichte van de crises van 1871 en 1897 was namelijk het eindproduct van een redactie die zijn eigen stempel op het nieuws drukte. Deze was weer afhankelijk van de institutionele of structurele factoren achter de productie van de krant: eventuele aandeelhouders die hun ideologie opdrongen en de overheid die van alle kanten een positief verhaal ten opzichte van de regering tot stand wilde brengen.¹⁰¹ Alles wat aan het verspreiden van de krant vooraf ging, had invloed op de boodschap die de krant verkondigde.¹⁰² Hoe ontstond *Die Neue Freie Presse*, hoe ging de krant te werk en hoe verhiel het zich ten opzichte van overheidsinstanties en de rest van de pers?

Op 1 september 1864 publiceerden Max Friedländer en Michael Etienne de eerste editie van *Die Neue Freie Presse*.¹⁰³ Voorheen waren de twee hoofdredacteuren in dienst geweest bij *Die Presse*, de toonaangevende liberale krant van August Zang.¹⁰⁴ Deze mediamagnaat, die het succes van zijn voormalige hoofdredacteuren wilde hinderen door rechten op te eisen voor *Die Freie Presse*, *Die Neue Presse* en *Die Wiener Presse*, was met Friedländer en Etienne gebrouilleerd geraakt over de reclamepolitiek die de krant moest gaan voeren.¹⁰⁵ Zang was over het algemeen geen geliefd werkgever: hij sprak zijn werknemers zelden, gaf alle bestuurlijke taken aan Etienne en Friedländer en wist zijn redacteuren tijdens zijn zeldzame aanwezigheid altijd tegen hem te keren. Het is dan ook niet verbazend dat Etienne en Friedländer het leeuwendeel van de redactie, de drukkers en administratie met zich meenamen, toen ze de mediamagnaat de brui gaven.¹⁰⁶ Behalve zijn

¹⁰¹ Fellner, 'Die Zeitung als historische Quelle', 68-74; E. Walter, 'Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900', in: S.P. Scheichl en W. Duckowitsch (red.), *Zeitungen im Wiener Fin de Siècle. Eine Tagung der Arbeitsgemeinschaft „Wien um 1900“ der Österreichischen Forschungsgemeinschaft* (Wenen 1997) 74-88, aldaar 82-87.

¹⁰² Vella, 'Newspapers', 192-200; 205; Fellner, 'Die Zeitung als historische Quelle', 68-74; Walter, 'Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900', 82-87.

¹⁰³ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 144-150.

¹⁰⁴ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 56-64; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 144-150.

¹⁰⁵ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 60-63

¹⁰⁶ *Ibidem*, 64-94

werknemers namen Etienne en Friedländer ook een substantieel deel van het lezerspubliek met hen mee: omdat Zang zich al jaren niet meer actief met de totstandkoming van zijn winstkrant bemoeide was voor veel mensen *Die Neue Freie Presse* een oud en vertrouwd geluid, terwijl Zangs *Die Presse* regelmatig van redacteurs bleef wisselen. De boodschap die de nieuwe krant voor zijn lezerspubliek had, was ook niet nieuw: zowel *Die Presse* als *Die Neue Freie Presse* deelden een Duits-liberale ideologie.¹⁰⁷ Etienne en Friedländer probeerden hun krant echter wel zo veel mogelijk van *Die Presse* te onderscheiden. Toentertijd beroemde schrijvers als Berthold Auerbach begonnen in het Duits hun romans als feuilletons bij *Die Neue Freie Presse* te publiceren, waarmee de krant veel abonnees wist te verwerven.¹⁰⁸ Daarnaast deelden hoogleraren en experts hun kennis van het theater, economische ontwikkelingen, biologische expedities en medische doorbraken in speciale edities van de avondbladen. De krant sprak het liberale *Bürgertum* – maar ook niet-liberale geïnteresseerden – met deze overzichtsartikelen sterk aan, waardoor zij van de 4000 abonnementen in 1864 al snel groeide naar 30.000 abonnementen in 1874.¹⁰⁹ Op dat moment was de krant dan ook de grootste krant van Wenen en was voorloper *Die Presse* qua aanzien, abonnees en invloed ingehaald.¹¹⁰

In hun keuze voor een liberale invalshoek was de krant niet de enige. In het hele rijk, maar vooral in Wenen, beheersten liberale kranten – evenals de liberalen aan het hof – het discours. De *Gründerzeit* van het plotseling liberale imperium viel samen met de oprichting en opkomst van *Die Neue Freie Presse* als Weens blad, landelijk blad en internationaal gerespecteerd blad.¹¹¹ De krant ontstond kort na de eerste liberale grondwet van het rijk (1861) en kwam kort na de *Ausgleich* en de daarmee verbonden *Dezemberverfassung* tot bloei. Etienne en Friedländer waren zelf overtuigde liberalen en nationalisten – Friedländer kwam zelfs uit Duitsland. Ze troffen vaak leden van de *Verfassungspartei* in de *Kaffees* van

¹⁰⁷ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-94.

¹⁰⁸ A. Bushell, *Polemical Austria. The rhetorics of national identity from empire to the second republic* (Cardiff 2013) 110-118; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-94; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 29-33.

¹⁰⁹ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 29-33; 144-150; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-75.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Okey, 'The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg monarchy', 79-84; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 132-135; 144-150.

Wenen en oefenden zelfs invloed uit op de koers die de partij voerde.¹¹² Hun ideologische overtuiging zou van blijvende invloed zijn op de krant, ook al nam de politieke invloed van de *Verfassungspartei* vanaf de jaren 1870 snel af en de beweging rond 1880 haar grip op de politieke cultuur verloor.¹¹³ Als lid van de *Großpresse* wist de krant gedurende de 19^e eeuw haar positie als toonaangevende krant in binnen- en buitenland te handhaven, hoewel het ideologische speelveld verruimde.¹¹⁴ Moderne partijen en daarmee verbonden kranten lieten hun stem gelden; nationalisme en communisme deden hun intrede, maar *Die Neue Freie Presse* bleef Duits-liberaal. Al in de eerste uitgave gaf de redactie aan op te komen voor ‚Österreich als Großmacht, Österreich als Schutzpfeiler Deutschlands, Österreich als Verfassungsstaat, Österreich groß, deutsch und frei...‘¹¹⁵ De abonnementen die de krant verwierf, waren dan ook het meest geconcentreerd in het liberale Wenen, Neder-Oostenrijk en de Boheemse kroonlanden, waardoor de krant verbonden was aan hun Duits-liberale visies en de nationalistische conflicten die deze groeperingen later zo zouden mobiliseren.¹¹⁶ Dit terwijl de redactie in diezelfde eerste uitgave ook verklaarde op te komen voor de ‘vreedzame samenleving’ van de volkeren.¹¹⁷ Duitstalig nationalisme speelde binnen de liberale ideologie van de krant een consistente rol, ook nadat Benedikt Moritz de controle over de krant had overgenomen.¹¹⁸

Typerend voor kranten in Oostenrijk-Hongarije was echter de relatief afhankelijke aard van het krantenwezen.¹¹⁹ Niet veel kranten konden ontsnappen aan de controle van de staat, economische malaise en beïnvloeding door ambitieuze geldschietters.¹²⁰ Het bijzondere aan *Die Neue Freie Presse* was echter dat het deze beïnvloeding grotendeels wist

¹¹² Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-94; Zo was de anti-imperialistische inslag van de partij in de context van de bezetting van Bosnië in 1878 mede door Friedländers uitgesproken tegenpositie tot stand gekomen.

¹¹³ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 1-10; 167-191; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-67; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-150; 156-158.

¹¹⁴ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*, I, 12-33.

¹¹⁵ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-65.

¹¹⁶ Okey, ‘The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg monarchy’, 85-87; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-65.

¹¹⁷ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-65.

¹¹⁸ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 12-33; 144-150; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-91.

¹¹⁹ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, II, 1-11; 105-132; Walter, ‘Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900’, 76-87.

¹²⁰ Ibidem.

te omzeilen: pas in en na de Eerste Wereldoorlog zou de krant haar 'onafhankelijkheid' verliezen.¹²¹

Zo was de krant economisch zelfstandig. Een vermogend familielid van Friedländer schoot een aanzienlijk startkapitaal van 250.000 kronen voor, terwijl de krant op basis van advertenties en de abonnees vrijwel alle kosten kon dekken.¹²² Hoewel de controle van de meeste kranten in de loop van de jaren 1870 werd verdeeld onder aandeelhouders en ook *Die Neue Freie Presse* kort opereerde met grote geldschieters, wist de latere hoofdredacteur Benedikt Moritz de krant aan het einde van de 19^e eeuw persoonlijk in bezit te krijgen.¹²³ Dit was uniek: hoewel mediamagnaten als Zang in de eerdere jaren van de 19^e eeuw financieel in staat waren kranten te runnen, was dit over het algemeen tegen het einde van de 19^e eeuw niet meer mogelijk.¹²⁴ Van een sterke economische beïnvloeding uit de private sector was dus geen sprake, hoewel precieze cijfers ontbreken en de meeste kranten aan het einde van de 19^e eeuw zowel opbrengsten uit advertenties als 'zwijggeld' ontvingen.¹²⁵ Positieve publiciteit was bij veel kranten te koop.

Het meest bijzondere aan *Die Neue Freie Presse* was de manier waarop de krant omging met overheidscontrole en zelf invloed uitoefende op de overheid. De overheid had namelijk meerdere manieren om de krantenwereld naar haar hand te zetten, die in het geval van *Die Neue Freie Presse* slechts gedeeltelijk van belang waren.¹²⁶ Zo waren financiële belemmeringen als *Zeitungsstempel* of *Inseratensteuer* minder belemmerend voor een krant van de omvang van *Die Neue Freie Presse*, had de staat na 1861 minder controlerende bevoegdheden voor censuur en was *Die Neue Freie Presse* als grootste krant van het rijk minder vatbaar voor persoonlijke connecties die veel kleinere kranten aan de persagentschappen van het rijk verbonden.¹²⁷ De overheid kon wettelijk gezien niet zo veel

¹²¹ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressgeschichte*, I, 144-150.

¹²² Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 68-72.

¹²³ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 144-150; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 92-123.

¹²⁴ Walter, 'Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900', 76-87; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 12-33.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Walter, 'Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900', 76-87; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 132-135; 144-150; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, II, 105-132.

¹²⁷ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 30; 12-18. Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, II, 1-6; 119-132; G. Meliscek en J. Seethaler, 'Von der Lokalzeitung zur Massenpresse: zur Entwicklung der Tagespresse im österreichischen Teil der Habsburgermonarchie nach 1848', *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* 7 (2005), 52-92, aldaar 63-74.

controle uitoefenen als eerder, maar deed dit in tijden van nationalistische crises in werkelijkheid vaak wel.¹²⁸

Het overkoepelende kenmerk van de *Großpresse*, en dan vooral de *Weltpresse*, was de consistentie waarbinnen zij opereerde.¹²⁹ *Die Neue Freie Presse* overleefde de dood van haar roemruchte grondleggers en het wegvallen van de liberale dominantie binnen het rijk, waarna Benedikt Moritz de krant naar nieuwe hoogtepunten leidde.¹³⁰ De overheid wist na 1861 nog aanzienlijke invloed op de krantenwereld uit te oefenen, maar daaraan wist het dagblad grotendeels te ontsnappen. Kleinere kranten *entpolitisierten* en terugtrokken zich in lokale berichtgeving of het liberale verenigingsleven terug, maar de activistische boodschap van *Die Neue Freie Presse* bleef ongeschonden.¹³¹

¹²⁸ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 30; 12-18. Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, II, 1-6; 119-132.

¹²⁹ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 132-135.

¹³⁰ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 86-122; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 144-150.

¹³¹ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 26-32.

Bürger van de Gründerzeit: de Duits-liberale partij en haar ideologie

In 1867 was niet alleen de politieke structuur van de monarchie sterk veranderd, maar kwam ook een nieuwe partij aan de macht.¹³² De Duits-liberale partij wist gedurende de jaren 1860 steeds meer macht naar zich toe te trekken, maar zou ook het politieke discours van het rijk permanent veranderen.¹³³ *Die Neue Freie Presse* was dus een ongewoon zelfstandig en fervent vertegenwoordiger van de *Verfassungspartei* en haar houding ten opzichte van de andere bevolkingsgroepen in het rijk, maar in welke ideologische context moeten we de krant plaatsen? Wie waren de Duits-liberalen en wat waren hun speerpunten?

Hoewel de beweging pas in de 19^e eeuw prominent werd, vond ze haar wortels in de 18^e eeuw.¹³⁴ Verlichte, stedelijke democratische idealen spraken Duitstalige *Bürger* en de opkomende ondernemende klasse aan.¹³⁵ De partij leverde in 1848 dan ook de revolutionaire kopstukken die in Wenen en Frankfurt demonstreerden voor een verenigd en liberaal Duitsland. Hoewel Franz-Joseph uiteindelijk toch zijn macht wist te herstellen, zou de beweging het neo-absolutisme overleven.¹³⁶ Het verenigingsleven, dat met een zekere mate van toezicht ook na 1848 bleef bestaan, was cruciaal voor de liberale partij.¹³⁷ Naast politieke clubs, die het meeste leden onder overheidscontrole, waren alle verenigingen tot op zekere hoogte een plek waar liberalen met elkaar in contact konden komen en hun boodschap over konden brengen op anderen.¹³⁸ Daarnaast was de neo-absolutistische overheid die 1848 uiteindelijk zou voortbrengen zelfs bevolkt door bureaucraten die een *Josephinistische* traditie van bestuur aanhingen die lastig van het liberalisme te onderscheiden was.¹³⁹ De grote doorbraak van het Duits-liberalisme kwam echter pas na de *Ausgleich*, toen de keizer de liberale *Dezemberverfassung* invoerde. De periode van

¹³² Judson, *Exclusive revolutionaries*, 93-130.

¹³³ Ibidem, 93-130; 270-271.

¹³⁴ Ritter, 'Austro-German liberalism and the modern liberal tradition', 236-238; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 11-29.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 29-69; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 67-82.

¹³⁷ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 143-164.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem, 70-84; Desalniettemin moet aangemerkt worden dat de Duits-liberalen en de bureaucratie niet op één lijn zaten: waar de bureaucratie – en een groot gedeelte van de liberale revolutionaire leiders – geschrokken was van de volksofstand en hervorming van onderaf afzwoor, bleven democratische liberalen zich inzetten voor grondige uitbreidingen van het kiesrecht. Niet hun doelstellingen, maar de manier waarop ze die behaalden was anders: de bureaucratische liberalen gingen top-down te werk, terwijl de democratische liberalen leunden op een draagvlak van in hun ogen verantwoordelijke burgers.

economische bloei en politiek-liberale hervorming die daarop volgde, staat bekend als de *Gründerzeit*.¹⁴⁰

Na bijna twintig jaar in de oppositie was dit dé kans om de liberale ideologie ten uitvoer te brengen. 1848 en 1861 waren niet de grote omwentelingen geweest waar de liberalen op hadden gehoopt, maar na 1867 hadden ze eindelijk de mogelijkheid om hun universalistische gedachtegoed ten uitvoer te brengen.¹⁴¹ Voormalige revolutionairen als Carl Giskra, die voorheen in ballingschap waren gegaan om de doodstraffen van 1848 te ontlopen, werden nu ineens leidinggevende figuren in de politieke wereld die de *Dezemberverfassung* had geschapen. De partij nam voor het eerst deel aan de regering, die ook wel bekend stond als het *Bürgerministerium*.¹⁴²

Zodra ze aan de macht waren gekomen, stuurden de liberalen aan op een grootschalige omvorming van het private en publieke leven: onderwijs, de relatie tussen kerk en staat, economische liberalisering, vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid, gelijkheid voor de wet, vrijheid van verzameling en de vrijheid om te spreken in de moedertaal werden in de *Dezemberverfassung* opgenomen of in de jaren die op de invoering van de grondwet volgden in de *Reichsrath* aangenomen.¹⁴³ De Duits-liberalen streefden niets minder dan een volledige liberalisering van de samenleving na: een *Rechtsstaat* van verantwoordelijke, hoogopgeleide, seculiere, *Duitstalige* burgers.¹⁴⁴ Uiteindelijk zou dit gedachtegoed de liberale ideologie als politieke machtsfactor zelf overleven. De ideeën van de liberalen waren verankerd in de politieke cultuur van *Cisleithanië*, zodat zelfs conservatieve kabinetten de wetgeving niet introkken. Het *Bürgerministerium* bracht het politieke kader tot stand waarin alle massapartijen zich later zouden bewegen.¹⁴⁵

De partij was zelf echter geen moderne massabeweging. Kenmerkend voor de liberale beweging was de individualistische aard waarmee zij zelfs de politiek bedreven. De beweging was in essentie een *Honoratiorenbewegung*, een collectie van gelijkgestemde,

¹⁴⁰ Judson, *The Habsburg empire*, 221-233; 258-268; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 117-142; Vocelka en Vocelka, *Franz Joseph I*, 214-219; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 128-150.

¹⁴¹ Judson, *The Habsburg empire*, 221-233; 258-268; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 117-142; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 128-150.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Judson, *The Habsburg empire*, 221-233; 258-268; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 117-142; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 128-150.

¹⁴⁴ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 117-130.

¹⁴⁵ Ibidem.

hooggeplaatste, hoogopgeleide, rijke *Bürger*.¹⁴⁶ Deze notabelen troffen elkaar in allerlei sociale verenigingen. De sportverenigingen waar zij lid van waren, de kranten die ze lazen, de *Kaffees* die de leden bezochten, stonden allemaal in het teken van de politiek en de ideologie die de partijleden verbond. Prominente partijleden vormden een sociëteit.¹⁴⁷

Al deze progressieve liberalen deelden echter nog een eigenschap: ze beschouwden hun ideologie als inherent Duits. De partij verbond namelijk waarden als tolerantie, economische vrijheid, het hebben van een goede opleiding, culturele en materiële welvaart met de Duitse cultuur.¹⁴⁸ In de jaren 1860 en 1870 was er geen sprake van een afgesloten, biologisch of etnisch georiënteerde Duitse identiteit, maar benadrukte de liberale beweging de openheid van de Duits-liberale cultuur.¹⁴⁹ Zijzelf zouden als *Staatsvolk* de culturele kwaliteiten hebben om het rijk 'a-nationaal' te leiden, terwijl andere bevolkingsgroepen door middel van assimilatie van deze waarden de mogelijkheid hadden zichzelf te "verheffen" en aansluiting te zoeken bij de Duitse natie.¹⁵⁰ Dit soort fraseringen leidden er tevens toe dat nationalistische conflicten tijdens de *Gründerzeit* al snel tot constitutionele geschillen of debatten over de integriteit van de monarchie werden herleid: wanneer federalisten de dualistische *Ausgleich* aanvielen vanuit een nationalistisch perspectief, vielen ze in de ogen van de liberalen de gehele constitutie en de Duitse identiteit aan.¹⁵¹

¹⁴⁶ Ritter, 'Austro-German liberalism and the modern liberal tradition', 240; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 74-76; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 169-179.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 168-169; Judson, *The Habsburg empire*, 292-299.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 128-135; Judson, *The Habsburg empire*, 321-332; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 168-169.

¹⁵¹ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 102-105.

Verfassungsangst

De *Verfassungspartei* dankte haar naam aan de *Dezemberverfassung* van 1867.¹⁵² Als felle verdedigers van deze nieuwe constitutie zaten de liberalen door middel van het censuskiesrecht als een onwrikbare meerderheid in de *Reichsrath*.¹⁵³ Desalniettemin was deze meerderheid overgeleverd aan de grillen van een politiek systeem waarin de keizer veel macht had en het parlement minder sterk was dan de liberalen wilden.¹⁵⁴ De keizer had het constitutionele experiment echter zijn fiat gegeven, waardoor de *Gründerzeit* een realisering van veel liberale plannen teweeg bracht.¹⁵⁵ Ondanks deze terminologie – het tijdperk dankt zijn naam immers aan de economische en politieke stabiliteit van deze jaren – was het rijk niet “af”. De *Ausgleich* was niet “de definitieve” politieke vorm van de multinationale monarchie. Waar de regeling van 1867 de Hongaren tevreden stelde, werden andere bevolkingsgroepen gepasseerd.¹⁵⁶ Vooral de Tsjechen waren verbitterd over hun achtergestelde positie: ze boycotten de *Reichsrath* en zonnen samen met conservatieven op vergaande federale autonomie voor alle rijkdelen.¹⁵⁷ Teneinde dit conflict op te lossen, stelde de keizer in 1870 de Poolse graaf Alfred Potocki aan, die vergeefse onderhandelingen met de Tsjechische onafhankelijkheidsbewegingen opende.¹⁵⁸ Toch hield Franz-Joseph voet bij stuk: hij benoemde de voormalige stadhouder van Salzburg, Hohenwart, tot minister-president en minister van binnenlandse zaken met het doel het *trialisme* door te voeren.¹⁵⁹

¹⁵² Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 107-127; Judson, *The Habsburg empire*, 259-268.

¹⁵³ Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 249-250; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 128-135.

¹⁵⁴ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 107-127; Judson, *The Habsburg empire*, 259-268.

¹⁵⁵ Vocolka en Vocolka, *Franz Joseph I*, 214-219; Judson, *The Habsburg empire*, 221-233; 258-268; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 117-142; 165-185; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 107-127.

¹⁵⁶ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 107-127.

¹⁵⁷ Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle von 1871*, 1-5; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141; Seton-Watson, ‘The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867’, 123-129; Op het gebied van ‘Boheems staatsrecht’ kwamen beide groeperingen overeen: conservatieven beriepen zich op documenten uit de 17^e eeuw, terwijl adellijke nationalisten vooral opkwamen voor de rol van Tsjechië als rijkdeel binnen het keizerrijk (de Oude Tsjechen waren er niet van gediend dat de Hongaren, die een duidelijk ‘ongehoorzame’ achtergrond en mindere culturele ‘volwassenheid’ alsmede economische ontwikkeling aan de dag legden, beloond werden met autonomie).

¹⁵⁸ Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle von 1871*, 5-10; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 138; Vocolka en Vocolka, *Franz Joseph I*, 222; Potocki was in zijn hervormingspoging ver gekomen, maar de hele regeling spatte uiteen toen de Tsjechen zich niet met de *Dezemberverfassung* konden verzoenen.

¹⁵⁹ Kren, 1867-1871: ‘Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich’, 94-101; Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle von 1871*, 10-18; Een regeling met Hongarije, Oostenrijk en Tsjechië als drie autonome gebieden binnen het rijk wordt en werd doorgaans met deze term aangeduid, in tegenstelling tot het Oostenrijk-Hongaarse dualisme; Minister van economische zaken Schäffle had tijdens deze laatste poging het *trialisme* door te voeren achter gesloten deuren veel invloed.

Het is dan ook in het licht van de doorbroken liberale hegemonie dat deze periode in *Die Neue Freie Presse* moet worden gezien: hervormingspogingen kwamen en gingen, de koers van het rijk was makkelijk te beïnvloeden en de grondwet liep dan ook vaak “gevaar”.¹⁶⁰ De onbestemde aard van het rijk was amper vier jaar geleden in het voordeel van de liberalen uitgevallen, maar nu zouden de progressieve grondwet en de comfortabele positie van het Duitse electoraat ineens voorbij kunnen zijn: conservatieven en andere bevolkingsgroepen zouden zomaar aan het roer van een gefederaliseerd Oostenrijk kunnen komen te staan en de liberale wetgeving waarop de partij haar zinnen had gezet in de kiem smoren.¹⁶¹

De federalistisch-confessionele bedreiging

De aanstelling van het nieuwe ministerie na Potocki was dan ook een onderwerp van grote belangstelling voor *Die Neue Freie Presse*. Wat meteen opvalt aan de berichtgeving over de week van Hohenwarts benoeming (dinsdag 7 februari), is dat de krant al sinds het begin van februari over het kabinet speculeerde.¹⁶² Geruchten over de samenstelling van de regering en de laatste politieke daden van Potocki vulden de katernen van binnenlandse zaken, alsmede het politieke nieuws.¹⁶³ Dit was echter typisch voor de Oostenrijk-Hongaarse pers, die in nauw verband stond met machthebbers die maar wat graag het nieuws naar hun hand zetten.¹⁶⁴ *Die Neue Freie Presse* had daarbij de neiging een zo “realistisch” mogelijke weergave van het nieuws te bieden om politieke teleurstelling bij het liberale lezerspubliek te beperken.¹⁶⁵ Derhalve wees de krant al lange tijd voor het aantreden van de federalistische regering op de waarschijnlijkheid van een “Reactionsministerium” en “verfassungsfeindliche” invloed op het rijk.¹⁶⁶ De krant getuigde kort voor de benoeming van Hohenwart echter ook van Duits-liberaal optimisme:

¹⁶⁰ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 130-142.

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 30 januari; 31 januari; 1 februari; 2 februari; 3 februari; 4 februari; 5 februari; 6 februari; 7 februari 1871.

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 90-91; Judson, *The Habsburg empire*, 338-339.

¹⁶⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 30 januari; 31 januari; 1 februari; 2 februari; 3 februari; 4 februari; 5 februari; 6 februari; 7 februari 1871.

¹⁶⁶ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 7 februari 1871; 6 februari 1871; Ondanks de neerslachtige berichtgeving in de krant hadden de liberalen in werkelijkheid niets te vrezen vanwege de Hongaarse weigering de *Ausgleich* los te laten. Hoewel de federalisten zich negatief tegenover de grondwet van 1867 opstelden, had de *Verfassungspartei* niets van deze ‘bedreiging’ hoeven te vrezen.

*In Oesterreich rotire die in Gang gesetzte Maschine ruhig und traditionell fort, ob der Werkmeister gerade zur Hand sei oder nicht. Vom speciell ungarischen und eigentlich selbst vom österreichischen Standpunkte aus brauchte man sich also durchaus nicht zu echaussirn, ob es eine föderalistischere oder centralistischere Nuance ist, die sich in dem neuen Ministerium repräsentirt. Diese Elemente lösen einander ab, aber sie haben nichts Erlösendes. Auch das neue Ministerium werde nichts weiter sein, als ein Provisorium, eine Episode in der inneren Entwicklung Oesterreichs.*¹⁶⁷

Opvallend aan deze passage is dat zij naast een zekere mate van neutraliteit vooral het diepste ideaal van de liberalen blootlegt: het geloof dat staten zich voegen naar een “natuurlijk liberaal verloop” van de geschiedenis, onafhankelijk van de politieke partij die de macht uitoefende.¹⁶⁸

Hohenwart trad aan toen de oorlog tussen de Duitse staten en Frankrijk nog dagelijks bijna de helft van de krant in beslag nam.¹⁶⁹ Dit was voor de Duits-liberalen al een schrijnende ontwikkeling.¹⁷⁰ Ze waren immers afgesneden van de Duitse Bond, maar nog pijnlijker was de publieke boodschap die Hohenwart aan zijn aanstelling verbond: ‘Eigenthümlichkeit’ zou worden gerespecteerd, interne vrijheid aangewakkerd, de positie van alle ‘Volksstämmen’ versterkt.¹⁷¹ Daarnaast waren de ministers voor de krant volstrekt onbekend. Ze hadden weliswaar allemaal een loopbaan in de bureaucratie of het onderwijs achter zich, maar op minister van financiën Holzgethan na waren het allemaal *homines novi*.¹⁷² De krant stelde zich derhalve voorzichtig neutraal op ten opzichte van het kabinet, terwijl over het partijprogramma zelf geen goed woord te vinden was.¹⁷³ Belangrijker dan dit programma waren in de eerste dagen na de benoeming van dit kabinet echter de twee Tsjechische kabinetsleden, die volgens de krant ‘dem deutschen Geiste Oesterreichs’ te gronde zouden richten.¹⁷⁴ Habietinek en Jirecek, wiens namen op 7 februari fonetisch

¹⁶⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 7 februari 1871.

¹⁶⁸ Judson, *The Habsburg empire*, 316-332

¹⁶⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 30 januari; 31 januari; 1 februari; 2 februari; 3 februari; 4 februari; 5 februari; 6 februari; 7 februari; 8 februari; 9 februari; 10 februari; 11 februari; 12 februari; 13 februari; 14 februari 1871.

¹⁷⁰ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 107-115.

¹⁷¹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 7 februari; 8 februari 1871.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 8 februari 1871.

worden vermeld, werden respectievelijk minister van justitie en minister van cultuur en onderwijs, wat de krant tot woedde aanzette:

Ja, wir würden sogar die Staatskunst verstehen, die es über sich gewänne, die Portefeuilles nicht bloß der Justiz, sondern auch der Finanzen, des Handels, des Krieges, ja des Innern czechischen Händen anzuvertrauen; wovor wir jedoch heute wie vor einem Verhängniß stehen, wovor sich alle unsere Gedanken bäumen, wogegen sich all unser Fühlen sträubt: das ist die Ueberantwortung des Unterrichtswesens Oesterreichs, ganz Oesterreichs an einen Jirecek! Man denke sich die Akademie der Wissenschaften im Vorzimmer eines Ministers, Namens Jirecek, man denke sich die Entscheidung über die Berufung deutscher Celebritäten in den Händen eines czechischen Ministers, man denke sich das Schicksal unserer gelehrten, unserer Fach-, unserer Mittel-, unserer Volksschulen in Abhängigkeit von der Einsicht und der Liebe eines Ministeriums Jirecek.¹⁷⁵

Deze aanstellingen waren voor de krant niet alleen een directe uitdaging van de Duitstalige cultuur, maar zouden ook grote politieke gevolgen met zich meebrengen. Het dagblad sprak namelijk vrijwel meteen van een ‘regering-Habietinek-Jirecek’: de namen van de minister-president en al zijn andere collega’s zouden onheilspellende lading van dit aantredende kabinet niet dekken.¹⁷⁶ De angst voor deze onbekende voormalige bureaucraten, van wie ze de ideologische achtergrond niet wisten, gekoppeld aan de Tsjechische nationaliteit van de twee ministers, manifesteerde zich dan ook al snel als een te verwachten “Federalistisch-Ultramontane” backlash tegenover de Duits-liberale politiek die tot 1870 was gevoerd.¹⁷⁷ Daarbij linkte de krant het aantredende kabinet aan de internationale situatie: de betekenis van het ‘deutschen Culturvolkes’ zou namelijk onherroepelijk verminderen door de bewuste neutraliteit tijdens de Frans-Duitse oorlog.¹⁷⁸ De Frans-Duitse oorlog versterkte Duits-nationale gevoelens, waardoor het conservatief-federalistische kabinet de wind van voren kreeg.

¹⁷⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 8 februari 1871.

¹⁷⁶ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 10 februari 1871.

¹⁷⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 10 februari; 11 februari; 12 februari; 13 februari; 14 februari 1871; Judson, *The Habsburg empire*, 284-285; typisch voor het ultramontanisme, is dat de term vooral werd gebruikt in de context van de *Kulturkampf* en dus als algemeen scheldwoord tegen confessionelen en de nauw verwante federalisten gebruikt werd.

¹⁷⁸ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 9 februari 1871.

De plannen die Hohenwart en Schöffle samen met de keizer voor de interne structuur van het rijk hadden beraamd, werden achter gesloten deuren uitgevoerd.¹⁷⁹ Afspraken werden gemaakt, verkiezingen gemanipuleerd en de *Reichsrath* genegeerd. Op 12 september 1871 zat Franz-Joseph persoonlijk de opening van de Boheemse landdag voor, die de invoering van het *trialisme* tot stand zou moeten brengen.¹⁸⁰ Opvallend aan de verslaggeving van de week van 12 september is echter dat de toespraak van Franz-Joseph zelf niet aan bod kwam: waar de krant normaal gesproken alle publieke toespraken van de keizer uit de *Wiener Zeitung* overnam, heerste rondom 12 september plotseling stilte.¹⁸¹ De krant was in plaats daarvan verwickeld in speculaties over de tot stand komende *Ausgleich* en de middelen waarmee de regering die door de diverse landdagen zou willen loodsen.¹⁸² Tijdens deze politieke ontwikkelingen is een duidelijk gevoel van existentieel constitutioneel gevaar te ontwaren, verbonden aan een ‘gevaarlijke situatie’ voor ‘de Duitse aard’ van het rijk.¹⁸³ Deze trend valt echter volledig binnen de ideologie van de liberale partij: in plaats van de conflicten tussen verschillende bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld op het gebied van taalgebruik, als nationalistisch conflict te zien, lanceerde de liberale partij bij dit soort conflicten vaak een maatschappelijk debat over de aard van het rijk en het gevaar dat ‘feodalisme’ voor de stabiliteit van de samenleving vormde.¹⁸⁴ Eenzelfde retoriek gebruikte de krant in 1871:

Wenn sich in der That verwirklicht, was jetzt geplant wird, wenn die heutige, noch nothdürftig die staatlichen Interessen zusammenhaltende Verfassung einem föderalistischen System weichen muß, wenn ein Königreich Böhmen in neuer Staatsherrlichkeit etablirt wird und ringsum dasselbe jene schönen Länder, die wir zu einem Oesterreich zusammengewachsen wähten, nach heraldischer Rangordnung mit Kronen und Wappen als neue, Souveränität heischende Staaten gruppirt werden, und wenn dieser monströse Neubau, getragen von den Säulen des

¹⁷⁹ Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schöffle*, 26-40; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141; Kren, 1867-1871: ‘Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich’, 94-101.

¹⁸⁰ Kren, 1867-1871: ‘Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich’, 94-101; Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schöffle*, 26-40; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141.

¹⁸¹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 11 september; 12 september; 13 september; 14 september; 15 september 1871.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 102-105.

Ultramontanismus, des Feudalismus, des Slavismus, wirklich unter Dach gebracht werden sollte: dann wird die Welt das Wunder einer politischen Ausgrabung schauen, wie noch kein zweites geboten wurde. Politische Archäologen werden eine wahre Orgie feiern können, aber die Freunde dieses Reiches werden dem Experiment mit jenem Schmerz von fern zusehen, mit welchem die Angehörigen die Obduction und Section eines ihnen theuren Leichnams den Aerzten im Interesse der Wissenschaft gestatten, aber um keinen Preis Zeugen dieser anatomischen Studie sein mögen.¹⁸⁵

De krant steunde dan ook volmondig de Duits-liberale boycot van de landdagen, die als politiek zwaartepunt werden gebruikt om de federalistische hervorming door te voeren. Dit politieke paardenmiddel, dat voorheen door de Tsjechisch-nationalistische afgevaardigden werd aangewend, keurden liberalen voorheen sterk af.¹⁸⁶ Maar nu het liberale staatsgestel en de suprematie van de Duitstalige bevolking op politiek gebied in gevaar kwam, bleef de krant berichten over de 'rechtvaardigheid' van dergelijke acties.¹⁸⁷ Opvallend is ook dat de opkomst van Duitsland als natiestaat een grote rol bleef spelen in de retoriek tegenover Hohenwart. De totstandkoming van een natiestaat waaruit de Duitstalige Oostenrijkers zelf verstoten waren, verhardde het Duits-cultureel verzet:

Vollends aber, wenn aus Haß und Feindschaft gegen unser deutsches Volksthum Feuer angelegt würde oder eine solche Vermessenheit auch nur zu befürchten wäre, dann würden wir von den österreichischen Vorgängen flugs in Mitleidenschaft gezogen werden und nicht umhin können, Klage und Beschwerde zu erheben.¹⁸⁸

In tegenstelling tot de federalisten kregen liberale afgevaardigden veel aandacht in de krant. Naast politieke achtergrondartikelen en binnenlandcorrespondenten spendeerde de krant een aantal pagina's per dag aan de felle debatten die in de landdagen en in de *Reichsrath* over de hervormingen waren ontstaan.¹⁸⁹ Veteranen van de revolutie van 1848 verdedigden

¹⁸⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 14 september 1871.

¹⁸⁶ Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle*, 1-5; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141.

¹⁸⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 13 september; 14 september; 15 september 1871.

¹⁸⁸ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 14 september 1871.

¹⁸⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 11 september; 12 september; 13 september; 14 september; 15 september 1871.

hun grondwet in de overwegend liberale landdagen van Neder-Oostenrijk, Karinthië en hertogdom Krain tegenover kleinere federalistische partijen, die zij gemakkelijk de schuld voor de Tsjechische autonomie-eisen in de schoenen konden schuiven.¹⁹⁰ De Duits-liberalen hadden nog een aanzienlijke meerderheid in hun eigen bolwerken én een grote minderheid in de *Reichsrath*.¹⁹¹ Beide machtsposities gebruikten zij tegenover vijanden die ze gemakkelijk als ‘federalistisch’ of “ultramontan” konden wegzetten: gevaarlijk voor de constitutie en de Duitstalige bevolking die dit document zo sterk bevoordeelde.¹⁹²

Het liberale verzet tegenover de herziening zou nog lang een rol van betekenis spelen, maar in de Tsjechische landdagen werden de plannen in de afwezigheid van de Duits-liberale partij alsnog doorgevoerd.¹⁹³ Binnen een maand wisten de regering en de betrokken partijen in de Boheemse kroonlanden een akkoord te bereiken over de positie van Tsjechië binnen de monarchie: de *Fundamentalartikel*.¹⁹⁴ Deze constitutionele herziening zou het *trialisme* invoeren: Franz-Joseph zou tot koning van Tsjechië worden gekroond, terwijl Bohemen, Moravië en Silezië samen een nieuw koninkrijk zouden vormen waarin de adellijk-federalistische Tsjechische volksvertegenwoordigers de vrije hand zouden krijgen.¹⁹⁵ Het dualisme van 1867 zou dus een kort leven beschoren zijn als deze nieuwe grondwet doorgevoerd werd. Op 10 oktober werden de *Fundamentalartikel* officieel naar Wenen gestuurd, waarna de *Reichsrath* de grondwetwijziging verwierp en Hohenwart eind Oktober samen met zijn kabinet viel.¹⁹⁶

Opvallend aan de reactie van *Die Neue Freie Presse* is wederom dat de krant al veel eerder dan 10 oktober lucht had van de *Fundamentalartikel* en de invloed die deze afspraken zouden gaan hebben op het rijk. Al in de krant van 9 oktober spreekt de krant namelijk over ‘die Unmöglichkeit, die Unglaublichkeit des Ereignisses’.¹⁹⁷ Het belangrijkste

¹⁹⁰ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 11 september; 12 september; 13 september; 14 september; 15 september 1871; Boyer, ‘The end of an old regime’, 163-165; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 249-250; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 128-135.

¹⁹¹ Ibidem.

¹⁹² Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 12 september; 13 september; 14 september 1871.

¹⁹³ Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle*, 33-50; Kren, 1867-1871: ‘Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich’, 94-101; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141.

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 9 oktober 1871.

kenmerk van de liberale reactie op dit document is de constitutioneel-etnische analyse die de krant naar aanleiding van de grondwetsherziening uitvoert. De redactie geeft weliswaar af op 'das czechische Project', maar spreekt bovenal van een constitutioneel 'voorproefje'.¹⁹⁸ De *Fundamentalartikel* zouden namelijk slechts het begin zijn van een grootschalige herziening van het rijk: een herziening georganiseerd door 'Föderalisten' en 'Ultramontanen', vijanden van de liberale moderniteit.¹⁹⁹ Het zou een hervorming zijn die de structurele integriteit van het rijk teniet zou doen, de Duitstalige bevolking tot tweederangsburgers zou reduceren en de progressieve ontwikkeling die nog maar net onder liberale handen tot stand was gekomen in de kiem zou smoren.²⁰⁰ Hoofdredacteur en jurist Friedländer bekritiseerde vooral de grondwettelijke positie van Tsjechië sterk: hij ridiculiseerde steevast het 'böhmische Staatsrecht', dat door hem werd weggezet als een 'illegale Octroyirung'.²⁰¹ De speciale wetgevende landdag die Hohenwart voor de constitutionele herziening in het leven had geroepen kon zowel bij liberale partij als bij *Die Neue Freie Presse* dan ook niet op enige mate van lof rekenen, des te meer omdat de Duitstalige fracties principieel niet aan deze vergadering deelnamen.²⁰² In haar kritiek haalde de krant ook het buitenland aan: Duitse kranten meldden over 'die czechischen Attentate', die Oostenrijk tot op het bot zouden bedreigen.²⁰³

Problematisch voor de liberale krant was ook dat de *Fundamentalartikel* zouden leiden tot een verzwakt *Cisleithanië*. Het rijksdeel kon al lastig tegen de Hongaarse eisen ingaan, maar met nóg een constitutionele eiser vreesde de krant dat de balans definitief in het voordeel van federalistische en nationalistische partijen zou omslaan: 'Der Staat, mit welchem Ungarn den Ausgleich geschlossen hat, soll durch den Föderalismus zerstückelt werden.'²⁰⁴ Daarbij verschaften de *Fundamentalartikel* Franz-Joseph meer macht dan hij voorheen in *Cisleithanië* kon uitoefenen, wat voor de krant leidde tot vreemde

¹⁹⁸ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 9 oktober 1871.

¹⁹⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 9 oktober; 10 oktober; 11 oktober; 12 oktober; 13 oktober; 14 oktober; 15 oktober; 16 oktober 1871.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 10 oktober 1871; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 76-77.

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 11 oktober 1871.

²⁰⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 12 oktober 1871.

bondgenoten: de liberalen zetten zich over het verlies van Hongarije heen en verzochten hun voormalige Hongaars-liberale tegenstanders in te grijpen.²⁰⁵

Naarmate de crisis vorderde en duidelijk werd dat de regering noch steun in de *Reichsrath*, noch bij de Hongaren had, zwol het liberale verzet in de landdagen aan. Dit was een ontwikkeling waar de krant elke dag ruimschoots aandacht aan besteedde.²⁰⁶ De retoriek die de krant tijdens de hele crisis gebruikte en tegen het einde tot een hoogtepunt kwam, kan dan ook het beste beschreven worden met het door mij gemunte begrip *Verfassungsangst*. De krant gaf weliswaar af op het idee van een Tsjechisch rijksdeel en zag 'die Czechen' als de aanstichters van de miserabele positie waarin de liberale partij zich bevond, maar hét focuspunt van de krant en de liberale partij waren de *Fundamentalartikel* als aanval op de grondwet van 1867.²⁰⁷ De krant vreesde voor terugkerend absolutisme en voor het mislukken van het dualisme, dat in essentie centralisme in twee staten betekende.²⁰⁸ Mensen waren 'voor de Tsjechen' of 'voor de grondwet'. Er was geen middenweg:

*Oesterreichische Verfassung und böhmisches Staatsrecht sind einander ausschließende, unversöhnliche Gegensätze. Zwischen ihnen beiden gibt es kein Compromiß, keine Vermittlung. Was die Czechen fordern, fordern sie kraft ihres vermeintlichen Staatsrechts, können sie gar nicht anders als durch diese ihre Fiction begründen, sowie sie dieselbe nur deshalb festhalten, wohl wissend, daß sie nur vermöge solch eines Rechtsanspruches in ihren Bestrebungen gegen die sonst nicht abzuwendende Anklage des Hochverraths geschützt sein können.*²⁰⁹

Met het oog op kritiek als dit, probeerden keizer en kabinet de eisen van de Tsjechische afgevaardigden nog te temperen, maar de partijen bleken uiteindelijk onverzoenlijk. Het ironische aan deze poging tot interne herstructurering, is echter dat ze vanaf het begin ten dode was opgeschreven. Naast de regering van *Cisleithanië* moesten namelijk ook de

²⁰⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 12 oktober 1871.

²⁰⁶ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 9 oktober; 10 oktober; 11 oktober; 12 oktober; 13 oktober; 14 oktober; 15 oktober; 16 oktober; 17 oktober 1871.

²⁰⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 9 oktober; 10 oktober; 11 oktober; 12 oktober; 13 oktober; 14 oktober; 15 oktober; 16 oktober; 17 oktober; 28 oktober; 29 oktober; 30 oktober; 31 oktober 1871.

²⁰⁸ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 105-130.

²⁰⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 17 oktober 1871.

Hongaarse regering en het overkoepelende bestuursorgaan hun fiat aan de grondwetswijziging geven.²¹⁰ Het enige wat deze crisis uiteindelijk betekende voor Oostenrijk-Hongarije, was de zoveelste mislukte federalistische machtsgreep, gekoppeld aan het vertrek van Graf von Beust, die als liberaal de ongebruikelijke positie van Rijkskanselier vervulde en zich ten gunste van de liberalen in de *Cisleithanische* politiek had gemengd.²¹¹ Hij werd uiteindelijk vervangen door graaf Andrassy, voormalig premier van het Hongaarse rijkdeel, die zich tijdens de crisis zowel liberale lof wist te verwerven wegens zijn weigering voor het *trialisme*, maar ook bij de keizer een wit voetje haalde vanwege zijn (geveinsde) neutraliteit in de affaire.²¹²

Toch was de krant uiteindelijk niet tevreden met de mislukte constitutionele herziening. Hoewel de afschuw die de liberalen tegen de decentralisatie en “Slavisierung” van de monarchie koesterden ineens verdween, verdwenen de spanningen tussen de Tsjechische kroonlanden en de Duitstalige gebieden niet.²¹³ De Duitse cultuur had volgens de krant haar natuurlijke positie van superioriteit behouden: de Tsjechische cultuur was niet “sterk genoeg” om het ‘Oostenrijkse idee’ te doden.²¹⁴ Desalniettemin was de Duitstalige cultuur van het rijk niet het belangrijkste in 1871: *Die Neue Freie Presse* benaderde het constitutionele conflict niet als een etnische krachtmeting, maar als een geschil tussen liberalistische en conservatieve ideologieën, waarin het *Deutschthum* en progressieve waarden hand in hand gingen.²¹⁵ De Duits-liberalen vreesden eerder voor hun constitutie dan voor hun nationaliteit. Uiteindelijk stond de krant ook niet uitgebreid stil bij het ontslag van Hohenwart.²¹⁶ In een politiek systeem dat zo vatbaar was voor de wensen van de bureaucratie en het hof, was elke ministerwisseling een uitdaging. Elk nieuw kabinet was een potentieel gevaar.²¹⁷

²¹⁰ Sked, ‘Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire’, 182-184.

²¹¹ Seton-Watson, ‘The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867’, 124-129; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 135-141.

²¹² Ibidem.

²¹³ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 28 oktober; 29 oktober; 30 oktober; 31 oktober 1871.

²¹⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 28 oktober 1871.

²¹⁵ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 168-169; Judson, *The Habsburg empire*, 292-299.

²¹⁶ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 26 oktober; 27 oktober; 28 oktober; 29 oktober; 30 oktober; 31 oktober 1871.

²¹⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 29 oktober 1871.

Kulturkrieg

Net als Hohenwart was Badeni aan het hoofd van een regering geplaatst die was opgebouwd uit voormalige bureaucraten.²¹⁸ Waar Hohenwart echter was aangesteld om de constitutionele structuur van het rijk naar inzicht van de keizer aan te passen, moest Badeni enkele losse hervormingen doorvoeren die op zichzelf geen grote verandering van de politieke structuur van het rijk als gevolg hadden.²¹⁹ Met het oog op de naderende *Ausgleichverhandlungen* van 1897 moest de voormalige *Statthalter* van Galicië voor eenheid zorgen in de *Cisleithanische* gelederen.²²⁰ Daarnaast wilde Franz-Joseph graag een verruiming van het kiesrecht: er moest een *Kurie* worden toegevoegd aan het bestaande stelsel, waarmee een mengvorm van censuskiesrecht en het algemeen kiesrecht tot stand zou komen.²²¹ Voorafgaand aan Badeni waren meerdere kabinetten wegens nationalistische dilemma's gevallen voordat ze dergelijke hervormingen konden doorvoeren.²²² De strenge aristocratische bureaucraat uit de Poolse Club was derhalve de man waarop Franz-Joseph zijn hoop had gevestigd.

Hoewel Badeni geen bekend politicus was en openlijk voor zijn conservatieve gedachtegoed uitkwam, was *Die Neue Freie Presse* toch verheugd over zijn aantreden.²²³ Nadat de krant een aantal dagen – correct – had gespeculeerd over de aard van het kabinet, prees de liberale krant de kersverse minister-president als vlijtig werker:

*So zuvorkommend wie er, ist schon lange kein Minister-Präsident empfangen werden, so bequem und angenehm wie ihm wurde schon lange keinem der Einzug in das Ministerpalais gemacht. Ehrerbietig und hoffnungsvoll verneigen sich fast alle Parteien vor ihm und – sollte man's glauben? – auch die Jungczechen befinden sich mit im Spalier.*²²⁴

²¹⁸ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191.

²¹⁹ Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 110; Vocolka en Vocolka, *Franz Joseph I*, 320-324; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, I*, 128-131; Judson, *The Habsburg empire*, 312-316; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191. Judson, *Exclusive revolutionaries*, 254-258

²²⁰ Ibidem.

²²¹ Ibidem.

²²² Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, I*, 107-128; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 240-254.

²²³ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 28 september; 29 september; 30 september; 1 oktober; 2 oktober; 3 oktober; 4 oktober; 5 oktober; 6 oktober 1895.

²²⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 1 oktober 1895; opvallend aan dit fragment is ook de sneer naar de "*Jungczechen*" en het wantrouwen ten opzichte van deze nationalistische liberalen die de uitspraak aantoonde.

In tegenstelling tot Hohenwart beschikte de krant bij Badeni over genoeg informatie om een beeld te krijgen van de aantredende minister-president. Op 2 oktober 1895, de dag waarop ook het officiële schrijven van de keizer in de kranten gepubliceerd werd, publiceerde *Die Neue Freie Presse* een biografisch overzicht van alle leden van het nieuwe kabinet.²²⁵ Badeni werd alom geprezen als vlijtig werker, gematigd politicus en geëngageerd leider in zijn voormalige provincie, hij leek haast de volmaakte weerspiegeling van de liberale arbeidsethos:

*Graf Badeni war einer der fleißigsten Beamten der galizischen Statthalterei: er erschien gewöhnlich in den frühesten Morgenstunden in den Bureaux des Statthalterei Präsidiums und amtirte daselbst bis in den späten Abend hinein.*²²⁶

Over de persoon Badeni had de krant dus niets te klagen, maar over het beleid dat hij moest gaan uitvoeren wel. Zijn apolitieke installatie was een voorteken: de coalitie die hij moest zoeken in de *Reichsrath* om zijn maatregelen door te voeren, zou doorslaggevend zijn voor de koers van de regering. Daar komt nog bij dat Badeni niets losliet over de inhoud van zijn taken. Waar Hohenwart bij zijn aanstelling een open brief aan het rijk richtte, waarin hij zijn federalistische staatsideologie verhuld uiteenzette, was Badeni's koers in 1895 nog lastig te voorspellen.²²⁷ Des te meer vreesde de krant voor zijn mogelijke regeringspartners, die de politieke kleur van het kabinet zouden verraden.²²⁸ Bij gebrek aan duidelijkheid speculeerde de krant hier dan ook de rest van de week over: conservatieven zouden het land 'verwoesten', terwijl een liberaal kabinet werd uitgesloten vanwege eerdere mislukte coalitieregeringen.²²⁹ Samenwerking met nieuwe politieke partijen als de *Christlichsozialen*

²²⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 2 oktober 1895.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ Zie noot 171.

²²⁸ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 1 oktober; 2 oktober; 3 oktober; 4 oktober; 5 oktober; 6 oktober 1895.

²²⁹ Sutter, *Die Badensichen Sprachenverordnungen von 1897*, I, 107-128; De regering die aan Badeni voorafging was de enige coalitieregering die ooit tot stand was gekomen in Oostenrijk-Hongarije. De liberalen leverden een flink aantal zetels, maar hadden uiteindelijk weinig inbreng en werden afgerekend op de overheidsacties tijdens de Duits-Sloveense crisis over de voertaal van een nieuw *Gymnasium* in Celje/Cilli.

of de Duits-nationalisten werd het meeste gevreesd: de krant wantrouwde de nieuwe massapartijen tot op het bot.²³⁰

De transformatie van het Duits-liberalisme

In principe waren de lofbetuigingen aan Badeni niet typisch voor *Die Neue Freie Presse*, ondanks dat vrees voor een conservatief kabinet bij Hohenwart ook al een rol speelde. Hoewel de krant zich door haar dominante positie een zekere mate van distantie ten opzichte van de officiële liberale partij kon veroorloven, fungeerde ze als een spreekbuis van de Duits-liberale *Bürger*.²³¹ De krant, die in 1895 qua statuus niet onderdeed voor *The Times*, was op dit punt veruit de invloedrijkste van het rijk.²³² Onder Benedikt Moritz, de invloedrijkste hoofdredacteur na Etienne en Friedländer, bereikte de krant het hoogtepunt van haar rendabiliteit, lezersaantallen en politieke invloed.²³³ Hetzelfde kon niet gezegd worden voor de liberale partij. In de 25 jaar tussen Badeni en Hohenwart was de positie van de partij dermate veranderd, dat een kort overzicht van de belangrijkste politiek-culturele ontwikkelingen op zijn plaats is alvorens de krantenanalyse kan voortgaan.

Het verschil tussen de Duits-liberale ideologie van 1871 en 1895 is in essentie dat de beweging veranderde van een liberale stroming met Duits-culturele wortels, in een Duits-nationale stroming met liberale trekken.²³⁴ Waar de liberalen in 1871 nog het politieke overwicht hadden, raakten de *Verfassungspartei* en haar ideologie vanaf 1873 in verval.²³⁵ Dit verval en de daarmee verbonden *nationalisation of politics* waren ingegeven door politiek-culturele factoren op lange termijn en politieke ontwikkelingen op korte termijn.²³⁶

Economische en politieke schandalen achtervolgden de liberale partij, terwijl structurele electorale ontwikkelingen gepaard gingen met de opkomst van nationalistische

²³⁰ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 28 september; 29 september; 30 september; 1 oktober; 2 oktober; 3 oktober; 4 oktober; 5 oktober; 6 oktober 1895.

²³¹ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 92-123; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 144-150.

²³² Okey, 'The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg monarchy', 79-84

²³³ Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 92-123; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 144-150.

²³⁴ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 199-222; 225-240; 267-272.

²³⁵ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 174-191.

²³⁶ Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 268-278; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 174-191; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260.

politiek.²³⁷ Een speculatiebubbel leidde in 1873 tot een krach die de economische bloei van de jaren 1860 in één slag wegveegde en de reputatie van het liberalisme als de stroming van de vooruitgang door het slijk haalde.²³⁸ Teneinde deze crisis op te lossen, namen de liberalen een klassiek-economische houding aan, waardoor de economische malaise nog langer aanhield dan gedacht.²³⁹ Daarbovenop kwamen grote corruptieschandalen waarbij zelfs de hoogste en meest gerespecteerde leden van de liberale partij betrokken waren. Het toppunt van deze schandalen voltrok zich rondom de populaire Carl Giskra, een voormalig revolutionair van 1848 en leidinggevend politicus binnen het eerste liberale kabinet.²⁴⁰ Hij was betrokken bij schandalen rondom de keizerlijke Lemberg-Czernowitz spoorweglijn, waar op grote schaal geld was verduisterd. Voormalig directeur Victor Ritter von Ofenheim had de gevierde liberaal een sinecure van 100.000 kronen toegespeeld.²⁴¹ Zijn verdediging deed de gemoederen binnen het rijk hoog oplopen: 'in Austria it is customary to accept gratuities'.²⁴²

Hoewel de partij nog tot 1879 de macht vast wist te houden, had de beweging grote schade opgelopen in de publieke sfeer.²⁴³ De steun van de keizer, belangrijker dan die publieke steun, viel in dat jaar ook weg. Terwijl de keizer met goedkeuring van de Hongaarse liberalen Bosnië wilde bezetten, lanceerde de *Verfassungspartei* een politieke manoeuvre om de parlementaire democratie tot stand te brengen.²⁴⁴ De Duits-liberalen hadden de in hun ogen onrechtmatige inval van Bosnië, de in opstand verkerende Ottomaanse provincie, als wapen willen gebruiken om nog meer rechten af te dwingen bij de keizer.²⁴⁵ In plaats daarvan verloor de partij het vertrouwen van de keizer en daarmee de macht: het Duits-liberalisme ging als politieke machtsfactor ten onder aan corruptie, economische misstanden en onfortuinlijke politieke manoeuvres.²⁴⁶

Daar komt nog bij dat de partij en haar ideologie niet geschikt waren voor de massademocratie die het rijk zou worden. In de jaren 1870 en 1880 zorgden uitbreidingen

²³⁷ Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 268-278; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 174-191; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260.

²³⁸ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 174-184; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158.

²³⁹ Ibidem.

²⁴⁰ Ibidem.

²⁴¹ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 174-184. Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158.

²⁴² Geciteerd in: Judson, *Exclusive revolutionaries*, 182; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158.

²⁴³ Ritter, 'Austro-German liberalism and the modern liberal tradition', 237-239.

²⁴⁴ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 184-191.

²⁴⁵ Ibidem.

²⁴⁶ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 174-191; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 141-158.

van het kiesrecht ervoor dat losse verbintenis van notabelen die de partij in de jaren 1860 definieerde niet meer geschikt was voor de politieke cultuur van het rijk.²⁴⁷ Beter georganiseerde massapartijen en eerlijke verlopen verkiezingen dreven de partij nog verder in de hoek, waardoor zij haar parlementaire meerderheid definitief kwijtraakte.

Typerend voor de opkomende politieke massacultuur van het rijk was echter het nationalisme dat haar doordrong, alsmede de veranderende rol van de bureaucratie.²⁴⁸ Alle massapartijen – op de sociaaldemocraten en communisten na – waren uitgesproken nationalistisch en probeerden de bevolking binnen dit ideologische kader, waarbinnen de idealen van de oude liberalen vaak nog aanwezig waren, te mobiliseren.²⁴⁹ Hoewel er sinds de jaren 2000 ook wel bewijs is voor een zekere apathie tegenover nationalistische bewegingen in de dagelijkse sfeer, werden nationalistisch gekleurde partijen wel de standaard voor politieke participatie.²⁵⁰ Weg waren de adellijke oude Tsjechen, weg waren de oude liberalen: aanstormende partijen als de Jonge Tsjechen wisten hun voorgangers vaak in één tot twee verkiezingen van de kaart te vegen.²⁵¹ Deze nieuwe nationalistische partijen braken ook met de *Josephinistische* traditie van bestuur: hun standpunten werden onverzoenlijk en compromissen waren lastiger te bereiken.²⁵²

Het liberalisme van weleer, het optimistische vrijheidsgeloof met een Duits-culturele ondertoon, moest wijken voor een hardere nationalistische retoriek voor een doelgroep die zich steeds meer bedreigd begon te voelen. Steeds meer bevolkingsgroepen wilden erkend worden en eisten dus culturele en politieke gelijkheid.²⁵³ Grootschalige hervormingen van het politieke systeem kwamen na Hohenwart niet meer voor. Kleinschalige afspraken op gemeentelijk niveau, concessies binnen de landdagen en compromissen tussen de overheid en de opkomende nationalistische bewegingen brachten in praktijk wel veel van de nationalistische agenda tot uitvoering.²⁵⁴ Al deze ontwikkelingen betekenden voor de Duits-

²⁴⁷ Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 269-276.

²⁴⁸ Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260; Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 269-276.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 274-276; T. Zahra, 'Imagined noncommunities. National indifference as a category of analysis', *Slavic Review* 69 (2010) 1, 93-119, aldaar 94-98; 114-119.

²⁵¹ Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 267-272; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 170-174; 193-223.

²⁵² Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191.

²⁵³ Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 271-278; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260.

²⁵⁴ Ibidem.

liberale achterban een afname van Duitstalige invloed binnen het rijk: de parlementaire meerderheid, de superieure positie binnen de bureaucratie en actieve deelname aan de regering werd de Duitstalige bevolking 'ontnomen', waardoor verzet tegen zulke eisen toenam.²⁵⁵ Elke concessie was een stap in de richting van een 'Slavisch rijk', waarin in de ogen van Duitstalige nationalistena geen ruimte meer zou zijn voor "de superieure Duitse cultuur".²⁵⁶

De Badeni-Unruhen

Badeni's taalwetten, die kunnen worden gezien als een voorbeeld van zulke nationalistische compromissen, waren een *quid pro quo*.²⁵⁷ De minister-president poogde namelijk zonder parlementaire meerderheid te regeren, waarbij hij diverse partijen met concessies aan zich wilde verbinden.²⁵⁸ Badeni was van plan door middel van de taalwetten een coalitie te smeden van de Duits-liberalen en de Jonge Tsjechen. Deze coalitie moest het Oostenrijkse rijkdeel door de *Ausgleichsverhandlungen* heen loodsen, die gepland waren voor 1897.²⁵⁹ In essentie verschaften de *Sprachenverordnungen* een gelijke positie voor zowel Tsjechisch als Duits op bureaucratisch niveau op intern en extern gebied.²⁶⁰ Dat wil zeggen dat documenten niet alleen in beide talen moesten kunnen worden ingediend, maar dat de bureaucratie deze documenten ook in de ingediende taal moest afhandelen.²⁶¹ Naast de taalwetten kwam er in 1897 ook een nieuwe coalitie tot stand. In tegenstelling tot Badeni's plannen was dit kabinet echter niet van Duits-liberale, maar conservatieve aard.²⁶²

Badeni had namelijk al snel na zijn aantreden in 1895 het kiesrecht verruimd, een actie die zijn voormalige partij, de Poolse Club, niet kon waarderen. Hoewel de Poolse Club normaal gesproken onvoorwaardelijke steun uitsprak voor de regering in Wenen, was deze verruiming van het electoraat een directe bedreiging voor de aristocratische conservatieven

²⁵⁵ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 199-222; 225-240; 267-272.

²⁵⁶ Ibidem.

²⁵⁷ Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, I, 128-132; 199-234.

²⁵⁸ Ibidem.

²⁵⁹ Ibidem.

²⁶⁰ Ibidem.

²⁶¹ Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, I, 274-275.

²⁶² Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, I, 128-132; 199-234.

aldaar.²⁶³ Overal in het rijk nam de invloed van massapartijen al toe, maar de kieswet van 1895 radicaliseerde het parlement: Badeni had als het ware zijn eigen graf gegraven. Hij versterkte de nationalistische partijen, “verraadde” zijn conservatieve bondgenoten en vaardigde een achteraf gezien nutteloos taaldecreet uit. Een politiek-nationalistische crisis was niet ver weg.²⁶⁴

Typisch genoeg waren de *Sprachenverordnungen* in eerste instantie niet de hoofdzorg van van *Die Neue Freie Presse*. De beëdiging van Karl Lueger, die als antisemitisch christensociaal tot burgermeester van Wenen was gekozen, vulde in aanloop naar de taalwetten de voorpagina.²⁶⁵ Daarbij waren er net verkiezingen geweest voor de landdag van Galicië, die de krant als frauduleus bestempelde.²⁶⁶ Desalniettemin waren de taalwetten een onderwerp dat de krant niet kon loslaten. Aanvankelijk nam de krant echter een middenpositie in: hoewel ze verbeterende Duits-Tsjechische relaties belangrijk vond en zulke taalwetten daartoe konden bijdragen, zou “oneerlijke” wetgeving ‘die Verständigung beider Stämme nicht befördern’.²⁶⁷ De krant nam dus een uitgesproken tegenpositie in, maar beredeneerde vooral de onpraktische aard van de taalwetten, waarbij niet zozeer een Duits-Tsjechisch conflict werd geconstrueerd:

*Eine Sprachenverordnung kann also nur dann als gerecht und als sachlich angemessen gelten, wenn sie nach den gegebenen Verhältnissen für Deutsche und Czechen in gleicher Weise wirkt. Das ist aber anerkanntermaßen nicht der Fall, wenn in Böhmen für alle Staatsangestellten ohne Unterschied die Kenntniß beider Landessprachen gefordert wird.*²⁶⁸

Al in de vroegste fase van de crisis riep de krant Duitstalige partijen op over ideologische verschillen heen te stappen en de regering, alsmede de taalwetten, ‘als Duitsers’ het hoofd te bieden. Het verzet dat de krant verkondigde verhardde echter snel: waar ze aanvankelijk nog sprak over de enigszins onhandige aard van de *Sprachenverordnungen*, waren de

²⁶³ Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, I, 128-132; 199-234.

²⁶⁴ Ibidem.

²⁶⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 1 april; 2 april; 3 april; 4 april 1897.

²⁶⁶ Ibidem.

²⁶⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 1 april 1897.

²⁶⁸ Ibidem.

taalwetten tegen 5 april al 'Czechisirung der deutschen Landestheile'.²⁶⁹ Daarnaast kon de krant ook geen waardering opbrengen voor de nieuwe coalitie. De krant had actief deelgenomen aan speculaties over een potentiële liberale coalitieregering, maar raakte al snel overtuigd van een nieuwe 'eiseren Ring': een 'clerical-polnisch-czechische Majorität', die de politiek lange tijd zou overheersen en net als eerdere kabinetten het bewijs vormde van de beperkte democratie die het rijk kende.²⁷⁰

Wat hierop bijzonder genoeg volgde, was betrekkelijke stilte. De krant bleef weliswaar steevast over de 'onpraktische aard' en in haar ogen gebrekkige rechtelijke grond van de wetgeving klagen, maar de voorpagina haalde de kwestie voorlopig niet.²⁷¹ Op 10 april bereikte de kwestie echter de *Reichsrath*, waarna de kritiek weer aanzwol.²⁷² De krant nam net als in 1871 liberale betogen over. Ingezonden brieven vol kritiek domineerden de binnenlandse zaken. Duitstalige gemeentes uit Bohemen en Moravië stuurden massaal hun vaak identieke kritiek op. De krant publiceerde al de klachten zonder commentaar. Deze methode was erg krachtig, omdat de krant alle nationalistische smeebedes om "eenheid binnen Duitse gelederen" overwegend individueel publiceerde, waardoor een indrukwekkende lijst klachten ontstond binnen een week na de publicatie van de *Sprachenverordnungen*.²⁷³ De gemeenteraad van Krumau had op 10 april het volgende bericht geschreven, dat op 11 april in de krant gepubliceerd werd:

Der Stadtrath kann nicht umhin, sein tiefstes Bedauern über die in den beiden soeben erlassenen Sprachenverordnungen abermals zum Ausdruck gelangte Mißachtung der Rechte des deutschen Stammes in Böhmen und über die neuerliche Hintansetzung des Anspruches der Deutschen in Böhmen auf Ernennung von Volksangehörigen für Administration und Justiz in dem nicht abstreitbaren deutschen Sprachgebiete auszusprechen. Der Stadtrath erwartet zugleich ein energisches und unablässiges Eindringen aller deutschböhmisches Abgeordneten

²⁶⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 5 april 1897.

²⁷⁰ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 7 april 1897; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 160-165; Hiermee zinspeelde de krant op een herhaling van het kabinet-Taaffe, dat het langst zittende was van het rijk en de Duits-liberalen meer dan een decennium buiten de regering hield.

²⁷¹ V. Jaeschke, 'A national "struggle for survival"? The Badeni crisis of 1897 in Cisleithania's German-language press', *Sprawy Narodowosciowe. Serie nowa/Nationalities affairs (SNSN)* 49 (2017), 1-13, aldaar 4-5.

²⁷² Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, I*, 128-132; 199-234.

²⁷³ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 8 april; 9 april; 11 april; 13 april; 14 april 1897.

*auf die maßgebenden Personen bei jeder sich bietenden Gelegenheit, bis diese Sprachenverordnungen, die über alles längst constatirte Bedürfnis hinausgehen, von der Regierung wieder zurückgenommen werden.*²⁷⁴

Aansluitend volgde de oproep van een Duits-progressieve vereniging uit Budweis, die vurig verzet tegen de ‘Czechisiring des deutschen Sprachgebietes’ eiste:

*Der Verein erwartet, daß alle Deutschen, welcher Partei sich auch angehören mögen, sich in dieser Zeit der schweren Volksbedrängniß innig aneinanderschließen, um mit stärker Hand alle Angriffe auf die heiligsten Besitzthümer des deutschen Volkes abwehren zu können.*²⁷⁵

Volgend op deze militante oproepen tot Duits-nationalistische mobilisatie, verklaarde de krant dat vergelijkbare klachten te hebben ontvangen uit ‘Brüx, Weipert, Graslitz, Gabel, Joachimsthal, Bodenbach, Königswart, Wernstadt, die Bezirksvertretungen von Platten und der National-Verein in Tetschen.’²⁷⁶

Ondanks aanhoudende kritiek trok de regering de taaldecreten niet in. De Duitstalige bevolking zag de decreten, die op korte termijn het einde van de banen van veel Duitssprekende leden van de bureaucratie konden betekenen, als existentiële bedreiging, wellicht zelfs als een “Slavische coupe”.²⁷⁷ Het politieke spectrum polariseerde snel: steeds meer Duitstalige partijen sloten zich bij de georganiseerde oppositie aan, terwijl Duits-nationalisten de *Reichsrath* op grote schaal begonnen te obstrueren en in de Duitstalige provincies rellen uitbraken.²⁷⁸ Voorheen zou de liberale beweging zich niet ingelaten hebben met radicale nationalisten, maar de publieke reactie vereiste ook van andere Duitstalige bewegingen, zelfs van de gematigde *Verfassungstreue Großgrundbesitz*, dat zij zich bij de oppositie voegden.²⁷⁹ De regering kon niets meer in de *Reichsrath* behandelen, terwijl de politie de grootste moeite had de protesterende massa’s onder controle te houden. Een conservatief noodplan om door vergaande federalisering het parlement weer werkend te

²⁷⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 11 april 1897.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ Ibidem.

²⁷⁷ Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 114-116.

²⁷⁸ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 110-120; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, II*, 104-129.

²⁷⁹ Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 112-114.

krijgen, wees Badeni op de valreep af.²⁸⁰ Hij zette een ander middel in, wat de gespannen sfeer deed ontploffen: de *Lex Falkenhayn*.²⁸¹ De wet stond het parlement toe “ongehoorzame” afgevaardigden te verwijderen, de obstructies daardoor een halt toe te roepen en de taaldecreten door te duwen.²⁸²

In de opmaat naar deze wet was de krant volledig in de ban van het nationalistische conflict.²⁸³ De taaldecreten haalden vrijwel elke dag de voorpagina, terwijl andere thema's een sterk nationalistisch karakter kregen als zij het voorblad in beslag namen. De regering poogde van alle kanten het conflict te sussen, maar de spanning in en rondom het parlement leidde tot een radicalisering van nationalistische retoriek. Zo haalde op 16 november een verzoenende speech van Badeni de voorpagina, die Tsjechische kranten volgens *Die Neue Freie Presse* opeisten als een overwinning van 'Slaventhum' op het 'Deutschthum', waardoor de krant wederom tot Duitstalige samenwerking opriep.²⁸⁴ Terwijl *Cisleithanië* in de ban was van nationalistische rellen en constitutionele chaos, openden de delegaties de onderhandelingen voor de economische voorwaarden van de *Ausgleich*.²⁸⁵ Het middel dat Badeni wilde inzetten voor soepele onderhandelingen met een stevige coalitie, dreigde nu het rijk uiteen te scheuren.²⁸⁶ Typisch genoeg opende de keizer de *Ausgleichsverhandlungen* met een redevoering die elke band met de werkelijkheid miste: hij sprak van de geneugten met meerdere 'Völker und Stämme' samen te kunnen leven, een direct commentaar op politieke wanorde die het rijk in zijn greep hield.²⁸⁷ Twee dagen later uitte de krant echter haar frustraties over de neutrale rol die Franz-Joseph aannam tijdens de opening van de delegaties: 'der Kampf der Rechten und der deutschen Oppositionsparteien wurde durch

²⁸⁰ Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, II, 104-129.

²⁸¹ Ibidem.

²⁸² Ibidem.

²⁸³ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 16 november; 17 november; 18 november; 19 november; 20 november; 21 november; 22 november; 23 november; 24 november; 25 november 1897.

²⁸⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 16 november 1897.

²⁸⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 17 november 1897.

²⁸⁶ Pajakowski, 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897', 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, II, 104-129.

²⁸⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 17 november 1897.

keinerlei Bemerkung des Kaisers unmittelbar berührt.²⁸⁸ De krant bleef gedurende de hele crisis Duitstalige afgevaardigden van alle partijen oproepen te vechten voor hun “Volksstamm”.²⁸⁹ Daarnaast uitte de redactie het vermoeden dat de regering het parlement zou omzeilen teneinde de taaldecreten door te voeren.²⁹⁰ Hoewel de krant aanvankelijk dacht dat de kwestie in de landdagen zou worden beslecht, bleek de krant de parlementaire ontwikkelingen in grote lijnen accuraat te hebben voorspeld.²⁹¹

Hoewel ze niet vaak zelf van wal stak tegen de taalwetten, nam de krant vrijwel elke dag speeches uit de landdagen, de *Reichsrath* of lokale Duits-nationalistische verenigingen over die de tweedeling van de samenleving tentoonstelden:

*Unser Kampf richtet sich in erster Reihe gegen die Sprachenverordnungen und in zweiter Linie gegen Jene, welche und weil Sie sich mit denselben durch ihre Handlungsweise identificiren. Wir haben in dieser herzenssache des deutschen Volkes die schärfsten pralamentarischen Waffen hervorgeholt und gedenken nicht, sie niederzulegen.*²⁹²

Naast deze speech van afgevaardigde Ruß, sprak ook voorzitter Hoehm zijn goedkeuring uit voor de handelingswijze van de obstruerende Duitstalige partijen:

*Der Deutsche Verein in Prag spricht den deutschen Reichsraths-Abgeordneten Dank und Anerkennung für das feste Ausharren in der entschiedensten Opposition aus, erachtet die eingehaltene Obstructionstaktik zur Abwehr der durch die Sprachenverordnungen eingetretenen äußersten nationalen Bedrängniß für unbedingt nothwendig und vollkommen gerechtfertigt.*²⁹³

²⁸⁸ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 18 november 1897.

²⁸⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 16 november; 17 november; 18 november; 19 november; 20 november; 21 november; 22 november; 23 november; 24 november; 25 november 1897.

²⁹⁰ Ibidem.

²⁹¹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 19 november 1897; Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, II*, 104-129.

²⁹² Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 21 november 1897.

²⁹³ Ibidem.

Badeni probeerde in deze chaotische situatie nog één keer de gespannen situatie tussen de Duitstalige partijen en de Jonge Tsjechen te kalmeren met een compromis.²⁹⁴ Toen dit compromis ook op niets uitliep, ging Badeni akkoord met de implementatie van de *Lex Falkenhayn*.²⁹⁵

Zodra de regering de *Lex Falkenhayn* onverwacht door het parlement drukte, escaleerde de crisis volledig.²⁹⁶ Politieagenten waren 26, 27 en 28 november ter plaatse; oppositieleden gingen met het *Präsidium* van de *Reichsrath* op de vuist en de radicale Duits-nationalisten werden zelfs door de ordehandhaving het parlement uitgezet. De invoering van de wet vond onder hoogst verdachte omstandigheden plaats, waarna de krant stelde dat de constitutionele grondvesten van de monarchie hierdoor ‘untergraben’ waren en de gevolgen van deze ‘Erschütterung’ niet ‘auszudenken’ waren.²⁹⁷ De krant hield haar hart vast voor wat komen ging, terwijl ze schreef over grootschalige samenwerking op links.²⁹⁸ Het avondblad, dat inging op de parlementaire chaos van 26 november, was echter in beslag genomen. De krant nam het op 27 november echter meteen op voor het ‘österreichischen Constitutionalismus’ en “wat daar van geworden is”.²⁹⁹ De schuld voor deze constitutionele moordaanslag plaatste de krant stellig bij de Tsjechen:

*Man hat da Parteien und Nationalitäten kennen gelernt, die den Gegner mehr hassen, als sie das eigene Volk lieben, und der Staat ist zu beklagen, der aus solchen Elementen zusammengesetzt ist.*³⁰⁰

Daarbij voegde de krant een uitgebreide analyse van de sociaaldemocratische vechtpartij in het parlement, de arrestaties van leidende Duits-nationalisten en de rellen die over het hele rijk uitbarstten. Hoewel de krant hierbij nadruk legde op de “constitutionele schande” die Falkenhayn had veroorzaakt, lag de nadruk van de demonstraties evenzeer bij de taaldecreten: voor veel liberalen de werkelijke oorzaak van de taferelen in de *Reichsrath*.³⁰¹

²⁹⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 21 november 1897; 22 november 1897.

²⁹⁵ Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, II*, 104-129

²⁹⁶ Ibidem.

²⁹⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 26 november 1897.

²⁹⁸ Ibidem.

²⁹⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), Die Neue Freie Presse, 27 november 1897.

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ Ibidem.

Op 27 november hadden alle Duitstalige partijen zich bij de oppositie aangesloten, vrezend voor de parlementaire macht die de coalitie met de noodwet uitoefende.³⁰² Er braken wederom gevechten uit in het parlement:

Abg. Dr. Kindermann bläst auf einem Pfeifchen, welches Vogelgezwitscher imitirt. Allmählig überspringen auch einige Mitglieder der christlich-socialen Partei die Barrière und betheiligen sich an der Demonstration gegen das Präsidium. Die übrigen in der Bank gebliebenen Abgeordneten der Linken schlagen auf die Pulte und schreien: ‚Hinaus!‘³⁰³

De gehele krant stond tijdens de eindfase van de crisis in het teken van demonstraties, arrestaties, steunbetogingen en oproepen aan de regering. De verslaggeving over publiekelijke Duits-nationalistische uitingen was zelf ook een tamelijk militante: overheidsingrijpen was ‘onterecht’, of ‘excessief’, terwijl de intenties van de demonstranten als nobel werden aangenomen. De partijdige berichtgeving moest het verzet van de oppositie aanwakkeren.³⁰⁴

De wetgeving veroorzaakte onrust op een niet eerder vertoonde schaal in alle delen van het rijk, een ontwikkeling die Franz-Joseph ertoe zette de positie van zijn voorheen zo geprezen Badeni te herzien.³⁰⁵ De *Reichsrath* werd voor onbepaalde tijd ontbonden en de regering ontving op zondag 28 november haar ontslag.³⁰⁶ Waar de taaldecreten en de *Lex Falkenhayn* nog konden rekenen op ontstemde nationalistische berichtgeving, vierde de krant vanaf 28 november de val van het kabinet.³⁰⁷ De krant uitte zelfs na het opstappen van Badeni nog woede over de taaldecreten, maar prees tegelijkertijd de manier waarop de Duitstalige bevolking zich tegen deze wetgeving had verzet, alsmede het resultaat dat men daarmee had bereikt. Waar *Die Neue Freie Presse* in 1871 nog enigszins gematigd reageerde

³⁰² Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, II, 104-129.

³⁰³ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 27 november 1897.

³⁰⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 28 november 1897.

³⁰⁵ Pajakowski, ‘The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary crisis of 1897’, 110-120; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 185-191; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, II, 104-129.

³⁰⁶ Ibidem.

³⁰⁷ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 28 november; 29 november; 30 november 1897; Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, II, 200.

op het mislukken van constitutionele onderhandelingen, vierde de krant in 1897 het einde van Badeni namens de Duitstalige bevolking:

Zum erstenmale haben die Deutsch-Oesterreicher gezeigt, daß ihre nationale Gutmüthigkeit und Geduld eine Grenze hat, die ohne Gefahr für den Staat nicht überschritten werden darf, zum erstenmale hat sich gezeigt, daß ihre Gemeinbürgerschaft keine bloße Theorie, sondern eine fühl- und greifbare Thatsache ist, zum erstenmale haben sie der Regierung und den anderen Nationalitäten praktisch begreiflich gemacht, daß ihr nationaler Besitzstand kein herrenloses Gut ist, von dem Jeder Besitz nehmen kann, der danach greift und aus dem man unbeschränkt schöpfen kann, um daraus politische Bedürfnisse Anderer zu befriedigen. Das ewig Denkwürdige an dem Sturze des Ministeriums Badeni ist, daß er von den Deutschen, obgleich sie als Minorität der slavischen Majorität gegenüber standen, erkämpft wurde.³⁰⁸

Opvallend aan deze passage, is dat de krant de Duitstalige identiteit als een afgesloten klasse afbeeldt, waarmee het rijksbestuur wordt verbonden. Waar de Duitse identiteit voorheen een open liberaal gedefinieerde klasse was, is ze hier gesloten, voorbehouden aan “de Duitser” en gemobiliseerd tegen andere “stammen” die voorheen niet als etnische tegenstanders werden gezien.

Het verschil in berichtgeving 1871 en 1897 komt dan ook overeen met het nieuwe structureel-nationalistische model van de *Cisleithanische* politiek. Waar 1871 nog gekenmerkt werd door een constitutionele framing van nationalistische conflicten, alsmede het overheersende idee van existentieel constitutioneel gevaar (*Verfassungsangst*), was de liberale boodschap tijdens de Badenicrisis beduidend nationalistischer.³⁰⁹ *Die Neue Freie Presse* sprak niet van scherpe ideologische tegenstellingen die de “progressieve” Duitstalige en “conservatief-federalistische” Tsjechische bevolking tegenover elkaar zetten, maar zag tegenstrijdigheid als inherent aan de twee nationaliteiten. De twee nationaliteiten zouden moeten vechten op leven en dood: ze waren verwickeld in *Kulturkrieg*.³¹⁰ De definitie van de

³⁰⁸ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 29 november 1897.

³⁰⁹ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 102-105; 199-222; 225-240; 267-272; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy, 1867-1914.

³¹⁰ Boyer, ‘The end of an old regime’, 189-193; Jaeschke, ‘A national “struggle for survival”? The Badeni crisis of 1897 in Cisleithania’s German-language press’, 5-9; Het einde van de 19e eeuw wordt vaak gedefinieerd als een *Existenzkampf* of *Kulturkampf* tussen de nationaliteiten van de monarchie. Gezien het feit dat *Kulturkampf* al slaat op de antiklerikale campagne die de Duits-liberalen tijdens het *Bürgerministerium* tegen kerkelijk gekleurde wetgeving voerden, scheen *Kulturkrieg* een beter alternatief te bieden. De door mij gemunte term

Duitstalige bevolking als een open sociale groepering, vooral gekenmerkt door liberale waarden, waar elke bevolkingsgroep aansluiting bij kon vinden, was tegen 1897 verdwenen.³¹¹ In plaats daarvan schetste de krant een beeld van doorgaande etnische conflicten en de noodzaak “het Duitse volk” te behoeden voor “slavische invloeden”. De Duitstalige bevolking kwam in 1897 naar voren als een afgesloten, etno-nationalistische, haast biologisch gedefinieerde klasse die zich voortdurende tegenover andere nationaliteiten van het rijk moest verdedigen.³¹²

dekt namelijk de lading van het open, gewelddadige conflict dat de taalwetten van Badeni voortbrachten. *Kampf* scheen mij hiervoor te “vredig”.

³¹¹ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 128-135; Judson, *The Habsburg empire*, 321-332; Judson, *Exclusive revolutionaries*, 102-105; 168-169.

³¹² Judson, *Exclusive revolutionaries*, 225-240; 267-272.

Conclusie

De berichtgeving van *Die Neue Freie Presse* ten opzichte van de Badenicrisis in 1897 en de constitutionele herziening van Hohenwart in 1871 weerspiegelt het nieuwe politiek-nationalistische paradigma rondom Oostenrijk-Hongarije.

De monarchie verkoos aanvankelijk interne herstructurering boven lokale compromissen.³¹³ Grootschalige omvormingspogingen als die van Hohenwart, waardoor in één keer alle bevolkingsgroepen zouden worden ondergebracht in een federaal rijk, konden rekenen op goedkeuring van de keizer en een aanzienlijk deel van de bestuurdersklasse.³¹⁴ In de loop van de 19e eeuw ging de monarchie echter onder invloed van de *Ausgleich* over op een lokaal model van conflictbemiddeling dat meer aansloot bij de democratiserende invloeden die tegelijkertijd op het rijk inwerkten.³¹⁵ De publieke politieke cultuur werd radicaler en nationalistisch, terwijl de partijen achter gesloten deuren vaak tot compromissen kwamen.³¹⁶ De positie van de bureaucratie werd steeds belangrijker naarmate de publieke politiek een chaotischer en meer conflictueus karakter kreeg. Compromissen als de *Sprachenverordnung* van 1897 waren derhalve typerend voor het rijk.³¹⁷

De liberale partij en de daarmee verbonden *Neue Freie Presse* ontwikkelden zich in de 19^e eeuw. De Duits-liberale ideologie, die voorheen zo gericht was op het behalen van de *Rechtsstaat*, was in het nauw gedreven door politieke tegenslagen en de democratiserende invloeden die het rijk aan het einde van de 19^e eeuw kenmerkten.³¹⁸ Nationalisme ontwikkelde zich binnen de liberale ideologie. Duits-liberalen drukten hun Duitse identiteit aanvankelijk vooral in progressief-sociale waarden uit. Alle bevolkingsgroepen konden zich tot “ware Duitsers” ontwikkelen als zij zich de liberale normen en waarden toe-eigenden.

³¹³ Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 107-158; Büchsel, *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schöffle von 1871*, 1-5; Seton-Watson, ‘The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867’, 123-129.

³¹⁴ Ibidem.

³¹⁵ Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 241-245; 274-278.

³¹⁶ Deak, ‘The Great War and the forgotten realm’, 357-380; Beller, *The Habsburg monarchy 1815-1918*, 15-23; Sked, ‘Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire’, 175-177; 189-193; Boyer, ‘The end of an old regime’, 159-165; 189-193; Deak, *Forging a multinational state*, 177-187; 196-214; 217-260; Judson, *The Habsburg empire*, 1-15; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 241-245; 274-278.

³¹⁷ Ibidem.

³¹⁸ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 199-222; 225-240; 267-272; Cohen, ‘Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy’, 241-245; 274-278.

Aan het einde van de 19^e eeuw werd (radicaal) nationalisme echter steeds vaker gebruikt als strategie om stemmen te winnen en was het een vereiste om de oude achterban vast te houden in een politieke cultuur waarin nationalisme de belangrijkste gezamenlijke deler van identiteit was.³¹⁹

Die Neue Freie Presse bleef gedurende de 19e eeuw een consistent onafhankelijke spreekbuis van de liberale ideologie en de *Verfassungspartei*: ze was economisch zelfvoorzienend, politiek-cultureel dominant en wist de invloed van de staat grotendeels te ontwijken.³²⁰ Haar positie van aanzien leidde er echter ook toe dat ze zich ten opzichte van de liberale partij zelfstandig kon opstellen, of soms zelfs direct de standpunten van de partij en de politiek zelf kon beïnvloeden.³²¹ De krant bleef ondanks de liberale tegenslagen van de jaren 1870 en 1880 groeien en was de meest prestigieuze dagkrant van het rijk.

De verslaggeving ten opzichte van 1871 en 1897 weerspiegelt al deze structurele veranderingen. Hohenwarts grondwetswijziging werd afgekeurd op grond van 'constitutionele geldigheid', waarbij slechts op de nationaliteit van de Tsjechische ministers Jiricek en Habietinek werd afgegeven. De gehele herziening kreeg het karakter van een strijd tussen de progressieve liberalen en de "ultramontane" federalisten.³²² Duits-liberale afgevaardigden uit Tsjechië kregen weliswaar de oproep te vechten tegen de nieuwe regeling, maar dat was niet zozeer uit nationalistische overwegingen als uit constitutionele overwegingen: de krant vreesde geen andere nationaliteit, maar had een houding die het best te definiëren is als de door mij gemunte *Verfassungsangst*. Het conflict werd als gebruikelijk voor de liberalen van de *Gründerzeit* geformuleerd als een strijd tussen progressieven en conservatieven, niet tussen verscheidene naties.³²³

Dit in tegenstelling tot 1897, toen *Die Neue Freie Presse* een activistische nationalistische boodschap verkondigde. Waar de krant in 1871 sprak over constitutionele rampspoed, lag de focus in 1897 op nationaliteit: het bedreigde 'Deutschthum' tegenover het immer oprukkende 'Slaventhum'.³²⁴ De krant spendeerde veel aandacht aan protest,

³¹⁹ Judson, *Exclusive revolutionaries*, 199-222; 225-240; 267-272; Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 241-245; 274-278.

³²⁰ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 26-32; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 86-122; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 144-150.

³²¹ Ibidem.

³²² Judson, *Exclusive revolutionaries*, 102-105.

³²³ Ibidem.

³²⁴ Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), *Die Neue Freie Presse*, 16 november 1897.

demonstratie en obstructie, maar bood geen perspectief zoals ze bij Hohenwart wel deed.³²⁵ Biologisch gedefinieerd nationalisme is makkelijk in haar berichtgeving te herkennen.

In deze berichtgeving weerspiegelt de krant zowel Judsons theorie van de transformatie van het Duits-liberalisme als het nieuwe paradigma van de politiek-nationalistische structuur van het rijk. De krant was zelf deel geworden van een proces waarin de publieke politieke cultuur strijdlustiger en nationalistischer werd, de bureaucratie als onderhandelaar belangrijker werd en de debatten in het parlement chaotischer. De aard van de politieke hervormingen is te linken aan de veranderende structuur van de politiek van het rijk, de reactie van van *Die Neue Freie Presse* weerspiegelt daarentegen de publiek-politieke kant van het nieuwe paradigma: de Duits-liberale berichtgeving van 1871 en 1897 toont eenzelfde ontwikkeling van radicalisering als de *Verfassungspartei* doormaakte en is symptomatisch voor de veranderende politiek-nationalistische structuur van het rijk.

Die Neue Freie Presse was een uitstekende krant om dit onderzoek mee uit te voeren. Ze was niet alleen de meest invloedrijke krant van het rijk, maar is ook het onderwerp van afdoende literatuur om haar achtergrond te traceren.³²⁶ Hermeneutische discoursanalyse stond mij toe de individuele boodschappen van de krant nauwkeurig te definiëren, alsmede conclusies te trekken over de eigenschappen van de Duits-liberale ideologie in verhouding tot nationalisme in beide afbakeningsperiodes. Kwantitatieve krantenanalyse, een methode die recentelijk veel heeft opgeleverd, was echter niet mogelijk. Voor de kwalitatieve bronanalyse zijn “heftige data” als aangrijppunten voor de bronanalyse nog belangrijker geweest dan bij kwantitatief onderzoek. Hierdoor won het onderzoek aan diepgang, maar verloor het aan de breedte die kwantitatieve analyse kenmerkt.³²⁷ Verder onderzoek zou zich dan ook moeten richten op de mogelijkheden die de *Österreichische Nationalbibliothek* in de toekomst biedt, teneinde de Duits-liberale discours van *Die Neue Freie Presse* in de 19e eeuw breder te doorgronden.

Het beeld dat *Die Neue Freie Presse* bood, was bijzonder. De zelfstandigheid en de consistentie van de dagkrant, die haar tot een uitstekende vertegenwoordiger van het Duits-

³²⁵ Zie noot 167.

³²⁶ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 26-32; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-122; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 144-150; Walter, ‘Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900’, 76-87.

³²⁷ Van Eijnatten, ‘After identity: mentalities, European asymmetries and the digital turn’, 47-51; 58-59; Van Eijnatten, ‘On principles and values: mining for conservative rhetoric in the London *Times*, 1785-2010’, 1-7; 23-24.

liberalisme en zijn paradoxale verhouding tot nationalisme maakten, waren uitzonderlijke kenmerken: andere kranten genoten niet de financiële, politieke of professionele luxe van onafhankelijkheid die *Die Neue Freie Presse* wel genoot.³²⁸ De analyse van andere kranten zal daarom ook andere conclusies opleveren en toevoegen aan zowel ons begrip van nationalisme in Oostenrijk-Hongarije als de Oostenrijkse persgeschiedenis.

Bovendien was het Duits-liberalisme niet de enige ideologie die haar weg moest vinden in het veranderende Oostenrijk-Hongarije. Massapartijen als de *Christlichsozialen*, maar ook de socialistische en communistische bewegingen, deden aan het einde van de 19^e eeuw hun intrede.³²⁹ Hierbij is bijvoorbeeld de link tussen communisme en nationalisme erg interessant, omdat de ideologie 'de natie' als concept wilde inruilen voor de internationale arbeidersgemeenschap. De rode lijn van deze scriptie is de verhouding tussen het op eerste gezicht universalistische Duitstalige liberalisme en het radicaliserende, Oostenrijk-Hongaarse nationalisme van de 19^e eeuw. Eenzelfde ontwikkeling kan onderzocht worden voor andere politieke stromingen. Hoe verhielden andere universalistische ideologieën zich tot de politiek-nationalistische veranderingen van het rijk? Hoe positioneerden zij zich in een politiek speelveld dat zo sterk van nationalisme doordrongen was? Een bredere analyse van het Oostenrijk-Hongaarse politieke spectrum en zijn relatie met nationalisme in de 19e eeuw zal dan ook veel kunnen bijdragen aan ons begrip van de duale monarchie en haar verband met de radicalisering van nationalisme.

³²⁸ Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 26-32; Wandruszka, *Geschichte einer Zeitung*, 64-122; Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte*, I, 144-150; Walter, 'Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900', 76-87.

³²⁹ Cohen, 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy', 241-245; 274-278.

Primaire bronnen

Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), 393928-D NEU MAG, Die Neue Freie Presse, 30 januari tot en met 12 februari 1871; 11 september tot en met 17 september 1871; 9 oktober tot en met 18 oktober 1871; 26 oktober tot en met 31 oktober 1871, uitgever: Wien: Neue Freie Presse, 1864-1939 (waarvan online: 1864-1939), <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=1871&zoom=33>, geraadpleegd tussen 20 december 2020 en 20 januari 2021.

Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), 393928-D NEU MAG, Die Neue Freie Presse, 28 september 1895 tot en met 6 oktober 1895, uitgever: Wien: Neue Freie Presse, 1864-1939 (waarvan online: 1864-1939), <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=1895&zoom=33>, geraadpleegd tussen 5 januari 2021 en 10 februari 2021.

Österreichische Nationalbibliothek (ANNO), 393928-D NEU MAG, Die Neue Freie Presse, 1 april 1897 tot en met 15 april 1897; 15 november 1897 tot en met 22 november 1897, uitgever: Wien: Neue Freie Presse, 1864-1939 (waarvan online: 1864-1939), <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=1897&zoom=33>, geraadpleegd tussen 5 januari 2021 en 10 februari 2021.

Secundaire literatuur

Anderson, B.R.O'G., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen, vierde druk 2016).

Beinert, W., 'Fraktur' (versie 1 augustus 2019), <https://www.typolexikon.de/frakturschrift/> (20 januari 2021).

Beller, S., *The Habsburg monarchy 1815-1918* (Cambridge 2018).

Boyer, J.W., 'The end of an old regime: visions of political reform in late imperial Austria', *The Journal of Modern History* 58 (1986) 1, 159-193.

Büchsel, E-C., *Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle von 1871. Ein Beitrag zum Problem des Trialismus im Habsburgerreich* (Breslau 1941).

Bushell, A., *Polemical Austria. The rhetorics of national identity from empire to the second republic* (Cardiff 2013).

Cohen, G.B., 'Nationalist politics and the dynamics of state and civil society in the Habsburg monarchy, 1867-1914', *Central European history* 40 (2007) 4, 241-278.

Cronin, M., 'The Austro-Hungarian constitution', *Studies: An Irish Quarterly Review* 6 (1917) 21, 35-47.

Deak, J., 'The Great War and the forgotten realm: the Habsburg monarchy and the First World War', *The Journal of Modern History* 86 (2014) 2, 336-380.

Deak, J., *Forging a multinational state. State making in imperial Austria from the Enlightenment to the First World War* (Stanford 2015).

Eijnatten, J. van, 'After identity: mentalities, European asymmetries and the digital turn', in: T. Hauswedell, A. Körner en U. Tiedau (red.), *Re-mapping centre and periphery. Asymmetrical encounters in European and global contexts* (Londen 2019), 44-60.

Eijnatten, J. van, 'On principles and values: mining for conservative rhetoric in the London Times, 1785-2010', in: S. Cayley (red.), *Digital scholarship, digital classrooms: new international perspectives in research and teaching* (Londen 2019) 1-26.

Fellner, F., 'Die Zeitung als historische Quelle', in: S.P Scheichl en W. Duckowitsch (red.), *Zeitungen im Wiener Fin de Siècle. Eine Tagung der Arbeitsgemeinschaft „Wien um 1900“ der Österreichischen Forschungsgemeinschaft* (Wenen 1997) 59-74.

Gat, A. en A. Yakobson, *Nations. The long history and deep roots of political ethnicity and nationalism* (Cambridge 2013)

Gray, A.R., 'Austro-Hungarian Politics', *The Sewanee Review* 14 (1906) 2, 196-212.

Hastings, A., *The construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism.* (Cambridge 1997).

Hobsbawm, E.J., 'Introduction: inventing traditions', in: E.J. Hobsbawm en T.O.R. Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge 2020, eerste versie 1983) 1-15.

Hobsbawm, E.J., 'Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914', in: E.J. Hobsbawm en T.O.R. Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge 2020, eerste versie 1983) 263-309.

Jaeschke, V., 'A national "struggle for survival"? The Badeni crisis of 1897 in Cisleithania's German-language press', *Sprawy Narodowosciowe. Serie nowa/Nationalities affairs (SNSN)* 49 (2017), 1-13.

Judson, P.M., *Exclusive Revolutionaries. Liberal politics, social experience, and national identity in the Austrian Empire, 1848-194* (Ann Arbor, vierde druk 1999)

Judson, P.M., *The Habsburg empire. A new history* (Cambridge 2016).

Kren, J., '1867-1871: Deutschland, die Deutschen und der österreichische Ausgleich', in: D. Brandes, D. Kovác en J. Pesek (red.), *Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848-1989* (Essen 2007) 85-111.

Melischek, G. en Seethaler, J., 'Von der Lokalzeitung zur Massenpresse: zur Entwicklung der Tagespresse im österreichischen Teil der Habsburgermonarchie nach 1848', *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* 7 (2005), 52-92.

Okey, R., 'The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg monarchy, 1867-1914', *The Slavonic and East European Review* 85 (2007) 1, 79-104.

Pajakowski, P., 'The Polish Club, Badeni, and the Austrian parliamentary Crisis of 1897', *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes* 35 (1993) 1/2, 103-120.

Paupié, K., *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959, twee banden* (Wenen 1960-1966).

Ritter, H., 'Austro-German liberalism and the modern liberal tradition', *German Studies Review* 7 (1984) 2, 227-248.

Scheichl, S.P. en Duckowitsch, W., 'Einleitung', in: S.P Scheichl en W. Duckowitsch (red.), *Zeitungen im Wiener Fin de Siècle. Eine Tagung der Arbeitsgemeinschaft „Wien um 1900“ der Österreichischen Forschungsgemeinschaft* (Wenen 1997) 11-21.

Seton-Watson, R.W., 'The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867', *the Slavonic and East European review* 19 (1939-1940) 53/54, 123-140.

Sked, A., 'Historians, the nationality question, and the downfall of the Habsburg empire', *Transactions of the Royal Historical Society* 31 (1981), 175-193.

Sluga, G., 'Bodies, souls and sovereignty. The Austro-Hungarian empire and the legitimacy of nations', *Ethnicities* 1 (2001) 2, 207-232.

Sutter, B., *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897: ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer, twee banden* (Graz 1960-1965).

Tihany, L.C., 'The Austro-Hungarian compromise. 1867-1918: a half century of diagnosis; fifty years of post-mortem', *Central European History* 2 (1969) 2, 114-138.

Vella, S., 'Newspapers', in: M. Dobson en B. Ziemann (red.), *Reading primary sources. The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history* (Londen 2009) 192-209.

Vocelka, M. en Vocelka, K., *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn 1830-1916. Eine Biographie* (München 2015).

Walter, E., 'Ökonomische Bedingungen der Wiener Presse um 1900', in: S.P Scheichl en W. Duckowitsch (red.), *Zeitungen im Wiener Fin de Siècle. Eine Tagung der Arbeitsgemeinschaft „Wien um 1900“ der Österreichischen Forschungsgemeinschaft* (Wenen 1997) 74-88.

Wandruszka, A., *Geschichte einer Zeitung. Das Schicksal der „Presse“ und der „Neuen freien Presse“ von 1848 zur Zweiten Republik* (Wenen 1958).

Zahra, T., 'Imagined noncommunities. National indifference as a category of analysis', *Slavic Review* 69 (2010) 1, 93-119.